

Selçuklularda Engellilerin Devlet ve Toplumdaki Yeri

Yasemin Aktaş | ORCID: 0000-0002-0808-8874 | aseminaktas@bayburt.edu.tr

Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Bayburt, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/050ed7z50>

Öz

Bireylerin fiziksel ve zihinsel yetersizliğini ifade eden engellilik hâli tarih boyunca tüm toplumlarda karşılaşılan bir durumdur. Selçuklularda da engellilerin varlığı bilinmekle birlikte bu insanlardan devlet ve toplum hayatının her alanına dâhil edilenler olmuştur. Selçuklu sultanları sağlık sorunlarını çözmek amacıyla hastaneler inşa etmiş ve tıbbî çalışmaları desteklemişlerdir. Ayrıca sosyal yardımlaşmayı sağlamak için vakıflar kurmuş ve hankâhlar inşa etmişlerdir. İhtiyaç sahibi insanlar da buralardan faydalanabilmişlerdir. Selçuklu Türkiye'sinde Ahîlik Kurumu da kendi bünyesinde Orta Sandığı yapılanmasıyla engelli bireylerin yanında yer almıştır. Bununla birlikte sosyal hayat içerisinde himaye edilen engelli bireylerin, idarî ve siyasî yapılanma içerisinde yer almasına da imkân tanınmış, bedensel engellilik liderlik ve komutanlık yapılmasında yetersizlik olarak görülmemiştir. Bu insanlardan engeliyle isimlendirilen Çolak Bâzdâr ile Topal Fahreddin Ali gibi devlet adamları askerî faaliyetlere yön vermişlerdir. Selçuklu devletlerinde engelli bireylerle kültürel hayat içerisinde de karşılaşmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti'nden itibaren engelli âlimlerin yetiştiği görülmekle birlikte Türkiye Selçukluları devrinde kaleme alınan eserlerde de bedensel engellilik konusunda nakiller bulunmaktadır. Engelli bireyler, Selçuklu devletlerinde ötekileştirilmeden daima himaye edilmenin yanında siyasî ve askerî faaliyetlerin içerisinde yer alabilmiş, sosyal ve kültürel hadiselerde de varlıklarını gösterebilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler

Selçuklular, Engellilik, Toplum, Sosyal Devlet, Bedensel, Orta Sandığı, Bîmâristân

Atıf Bilgisi

Aktaş, Yasemin. “Selçuklularda Engellilerin Devlet ve Toplumdaki Yeri”. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* /18 (Haziran 2023), 115-146.

<https://doi.org/10.23897/usad.1319105>

Geliş Tarihi	27.03.2023
Kabul Tarihi	24.05.2023
Yayın Tarihi	23.06.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Köreleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı - Turnitin
Etik Bildirim	usad@selcuk.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Place of the People with Disabilities in the State and Society in the Seljuks

Yasemin Aktaş | ORCID: 0000-0002-0808-8874 | aseminaktas@bayburt.edu.tr

Bayburt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Bayburt, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/050ed7z50>

Abstract

Disability, a condition limiting a person's physical and mental activities, has been encountered in all societies throughout history. People with disabilities were a known fact in Seljuks; some were included in every part aspect of state and social life. Seljuk Sultans constructed hospitals and supported medical practices to resolve the health problems in society. They also established foundations and built hospices to maintain social solidarity. And needy people were able to benefit from these institutions. In Anatolian Seljuk, the Ahi-order Institution also supported people with disabilities within its own organization by establishing the Orta Sandığı (Charity Funds). Furthermore, people with disabilities, protected within the social life, were given the opportunity to participate in administrative and political structure, and physical disability was not considered an inadequacy for leadership or commanding positions. State officials with disabilities, such as Çolak (One-armed) Bâzdâr and Topal (Lame) Fahreddin Ali, who were named after their disabilities, directed military activities. People with disabilities could be seen in the cultural life in Seljuk states. It is seen that disabled scholars were trained starting from the Great Seljuk Empire, and references to physical disabilities can also be found in the works written during the era of the Anatolian Seljuk Empire. In the Seljuk states, people with disabilities were always protected without being marginalized and were able to participate in political and military activities, as well as demonstrate their presence in social and cultural events.

Keywords

Seljuks, Disability, Society, Social State, Physical, Charity Funds, Bimaristan

Citation

Aktaş, Yasemin. "The Place of the People with Disabilities in the State and Society in the Seljuks". *Journal of Seljuk Studies* /18 (June-2023), 115-146

<https://doi.org/10.23897/usad.1319105>

Date of Submission	27.03.2023
Date of Acceptance	24.05.2023
Date of Publication	23.06.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
-------------------	--

Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
-------------------	----------------

Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
-----------------------	---

Complaints	usad@selcuk.edu.tr
------------	--------------------

Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
---------------	---

Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .
---------------------	---

Giriş

Tarih boyunca tüm toplumlarda karşılaşılan engellilik hâli, kişinin bedensel ve zihinsel yetersizliğini ifade etmek için kullanılan bir kavramdır. Muhtelif şekillerde tanımlanabilen bu durum, “fiziksel, zihinsel, ruhsal ve duyuşsal yetilerinde çeşitli düzeyde kayıplarından dolayı topluma diğer bireyler ile birlikte eşit koşullarda tam ve etkin katılımını kısıtlayan tutum ve çevre koşullarından etkilenen bireyi” ifade eder (Engelliler Hakkında Kanun, 3. Madde c bendi).¹ Bu kapsamlı tanımlamanın yanı sıra fiziksel ve zihinsel eksikliği bulunan bireyleri tanımlamak için sakat ve özürlü gibi ifadeler de kullanılmaktadır. Kanun maddeleri içerisinde de kullanılan bu tanımlamalar, fiziksel farklılığı ya da eksikliği bulunan bireyler tarafından tercih edilmemekte, hassasiyet gösterilerek engelli tanımlaması yapılmaktadır. İçinde buldukları şartlar doğrultusunda kimi zaman kısıtlı hareket etmek zorunda olmaları sebebiyle engelli tabiri tercih edilmektedir. Hâlâ sakat ve özürlü tanımlamasının birbirinin yerine kullanımı söz konusu olmakla birlikte yaygın kullanımda engelli/engellilik ifadesinin tercihi sadece bireyler nazarında olmayıp 25/04/2013 tarihli ve 6462 sayılı kanununun 1. maddesiyle de değişiklik göstermiştir (Şişman, 2012, s. 69-85).²

Türk-İslâm devletlerinde uzuv eksikliğinden dolayı yetersizliği bulunan ya da zihinsel sorunları olan bireylere dönem içerisinde kaleme alınan eserlerde yer verilmektedir. Bunlardan *Kutadgu Bilig*'de ortopedik/bedensel engellilere “*ahsak (aksak/axsak), topal, çolak*”, görme engellilere “*karagu*”, işitme ve konuşma engellilere “*tungu, ağin*” gibi tabirler kullanılmaktadır (Yusuf Has Hâcib, 1985, C. 2, s. 81, 84, 141, 237; 1985, C. 3, s. 9, 223, 466; Çanak, 2019, s. 5; Işık, 2016, s. 48, 82; Efe, 2020). *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te de engelliler için benzer şekilde “*axsak buxsak*”, “*karagu*” tanımlamaları yapılmaktadır (Kaşgarlı Mahmûd, 1985, s. 119, 456, 465; 2014, s. 193, 203).

Tarihi oldukça eskilere dayandırılan fiziksel ve zihinsel farklılığı bulunan bireylerin eski Mezopotamya'da da toplumun bir parçası olması sağlanmıştı. Doğuştan ya da daha sonradan engelli kalan bu bireylere karşı nasıl bir tutum içerisinde olunacağı kanun maddeleriyle ve talimatnamelerle belirlendi. Bu doğrultuda *Amenemope Talimatnamesi*'nden “*...kör bir adama gülme, ne bir cüceyle dalga geç, Ne de bir topala zorluk çıkar. Tanrının elinde olan (hastalık ya da delilik gibi) bir adamla dalga geçme, Hatalarından dolayı ona kızma. İnsan kilden ve kamışandır, Tanrı onun yaratıcısıdır. O, her gün yok eder ve var eder*” şeklindeki nakille bedensel eksikliği bulunanlara karşı hassasiyet gösterilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Walls, 2018, s. 370-371, 387; Kağnıcı, 2020, s. 48-63). Eski Mezopotamya ve Mısır'da cücelerin durumu örneğinde anlaşıldığı üzere saray ve evlerde muhtelif hizmetlerde, dinî alanda rahip olarak ve ticarî faaliyetler içerisinde onlardan istifade edildi. Askerî ve idarî görevler haricinde toplumdaki soyutlanmadan olabildiği ölçüde hayatın her aşamasına dâhil edilmeye gayret edildi (Kağnıcı, 2021, s. 5-25); Mezopotamya'da hastalıklar konusunda Tanrı'nın

¹ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5378.pdf>

² <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/05/20130503.pdf>.

müdahalesine inanılmakla birlikte Antik Yunan toplumundaki gibi Tanrı'nın cezalandırdığı görüşünün savunulduğu ya da fiziksel eksikliği sebebiyle dışlanmaya ve öldürülmeye dair çok az bilgi vardır (Bayat, 2010, s. 49-51; Walls, 2018, s. 372-373, 378-383). Zira doğuştan bedensel farklılığı olan bireylere karşı ılımlı bir yaklaşım sergilenmekteydi. Buna karşın cezaî uygulamalarla sakat bırakılma durumu da söz konusuydu. Milattan önceye tarihlendirilen ve tarihin en eski yasalarından kabul edilen *Hammurabi Kanunları* çerçevesinde hekimlerin insanların sağlıklarını bozacak durumlara izin verilmediği gibi cezaî uygulamalarla da engelliliğe yol açılabilmekteydi. Kanunlara göre; işlenen suç mukabilinde kısas uygulamalarında el, ayak, burun ve kulak kesmek suretiyle insanlar cezalandırılmaktaydı (Tosun & Yalvaç, 1989, s. 185, 205-206, 211, 249; Bayat, 2010, s. 57-58).

Özel gereksinimli bireylerin fiziksel veya zihinsel yetersizliğine yaklaşım, toplumdan topluma farklılık arz etmekte ve onlara zaman zaman olumsuz anlamlar da yüklenebilmekteydi. Hicaz yarımadasında olumsuzlukların hâkim olduğu Cahiliye döneminde, insanlar sınıf ayrımına tabi tutulurken çeşitli sebeplerle bedensel engeli olan bireyle aynı ortamda bulunmaya dahi imtina edilirdi. Lakin İslamiyet'in doğuşu ve İslâm Devleti'nin kurulmasıyla daha insanî yaklaşım sergilenmeye başlandı. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de *İsrâ Sûresi* 70. ayette yaratılanların en üstünü olarak tanıtılan insan, fiziksel eksikliği ya da zihinsel gelişimine göre sınıflandırılmadı. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'de engelliliğin bireylere güçlük çıkarmadığına dair ayetler de bulunmaktadır (Tezcan, 2007). *Abese Sûresi*, görme engellilere ihtimam gösterilmesi konusundaki örneklerden birisidir. Bu sure, Hz. Peygamber'in engellilere yaklaşımının değişmesine sebep oldu. Zira görme engelli sahabe Ümmî Mektûm'a sergilediği olumsuz tavrı, *Abese Sûresi*'nin nazil olmasından sonra değişti (Karaman, Çağrııcı, Dönmez & Gümüş, 2008, s. 552-556; Sarıçam, 2011, s. 359) ve bu kişiye müezzinlik, muallimlik ve yerine vekillik yapması gibi görevler verdi (İbn Rüşteh, 2017, s. 243-253; Sarıçam, 2011, s. 359-360; Akyüzoğlu, 2020, s. 75-76). Hz. Peygamber, Ümmî Mektûm dışında bedensel engelli Muîz b. Cebel'i Yemen valisi tayin etti (Akyüzoğlu, 2020, s. 72; Sancaklı, 2006, s. 49-55). Aynı durumda olup Bedir'e katılmasına izin verilmeyen Amr b. Cemûh, Hz. Peygamber'den aldığı izinle Uhud Savaşı'nda yer aldı ve Hz. Hamza ile birlikte şehit oldu. Yine Hz. Peygamber, engelinden utandığı için toplumdan kendisini tecrit eden Zahir İbn Haram'a Medine pazarında ticaret yapmayı teklif ederek onun topluma karışmasını sağladı (Sarıçam, 2011, s. 360; Tezcan, 2007, s. 177). İslâmî kaideler çerçevesinde insanî yaklaşım sergilenmesinin yanı sıra daha önceki dönemlerde olduğu gibi İslamiyet'in doğuşuyla birlikte işlenen suçlara istinaden cezalandırma yöntemiyle sakat bırakma da söz konusuydu. Bu bağlamda Kur'ân-ı Kerîm'de *Mâide Sûresi* 33. ayette "*Allah'a ve Resûlüne savaşı açanların ve yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışanların cezası; ancak öldürülmeleri yahut asılmaları veya ellerinin ve ayakların çapraz olarak kesilmesi....*" ve *Mâide Sûresi* 38. ayette hırsızlık yapan kadın ve erkeğin ellerinin kesilmesi yönündeki cezaî uygulamalar da insanlarda bedensel engellilik hâli oluşturabilmekteydi.

Bedensel engelli bireyler, toplumdan soyutlanmamakla birlikte idarî konularda engel durumları göz önünde bulundurulabilmekteydi. Halifelik makamı konusunda bilgi veren İbn Haldun'a göre İslâm devletine halife tayin edilecek kişide aranan kıstaslardan biri,

görevini yaparken kendisini kısıtlayacak bir engelinin olmamasıydı (Tezcan, 2007, s. 428). Buna karşın söz konusu kıstas, engelli bireylerin Hulefâ-i Râşidin döneminde ihmal edildiği anlamına da gelmemektedir. Başta Hz. Ebû Bekir olmak üzere İslâm halifeleri, engellileri ve ihtiyaç sahiplerini divan defterine kaydettirip onları himaye etmişlerdi (Akyüzoğlu, 2020, s. 74; Eser, 2016). Emevîler döneminde de Velid b. Abdülmelik, imar faaliyetleri kapsamında felçlilere ve görme engellilere hizmet veren bîmâristân inşa ettirdi. Ayrıca engelli ve ihtiyaç sahiplerine yardımcıları tayin edip, onlara maddî destekte bulunmak için maaş bağlattı (İbnü't-Tıktaka, 2016, s. 100; Çelik, 2017, s. 361-363; Sarıçam, 2003, s. 17). Bununla beraber ihmal edilmelerini önlemek için *Divanu'z-Zemnâ (Müzminler divanı)* adıyla bir divan kurdu (Akyüzoğlu, 2020, s. 74). Emevi tarihi içerisinde adaletiyle bilinen Ömer b. Abdülazîz de aynı şekilde bakıma muhtaç olanlara maddî yardımda bulundu ve bireysel ihtiyaçlarını karşılamaları noktasında onlara yardımcı olacak görevliler tayin etti. Abbâsîler döneminde de gereken özen gösterilmeye devam edildi ve ihtiyaç sahiplerine devlet desteği sağlanarak nakdî yardımda bulunuldu. Zihinsel problem yaşayanlara yardım edilmesi emredildiği (Özer, 2015, s. 62-63; Çelik, 2017, s. 362) gibi sonraki dönemde de hastalar dâhil olmak üzere ihtiyaç sahipleri gözetildi. Genel manada sosyal yardımlaşmayı sağlamak adına hastaneler ve yetimhaneler gibi kurumlar inşa edildi (Şeşen, 2012, s. 152). Ayrıca Müslim-gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın engellilerden vergi alınmadı (Üçok, 1968, s. 133).

Hz. Peygamber'den itibaren merhamet ve vicdan gibi insanî duygularla yaklaşılan engellilere, farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda olumsuz tutumların sergilendiği de bilinmektedir. Antik Yunan-Roma ve Orta Çağ Avrupası'nda bedensel ve zihinsel engellilik hâline karşı bakış açısı olumsuzluklarla doludur. Zira bu durum büyü, cadılık ve Tanrı'nın cezası olarak görülmekteydi ve bu da bireylerin ötekileştirilmesine sebep olmaktaydı. Bu bağlamda Antik Yunan'ın Platon ve Aristo gibi filozofları, engelli bireylere karşı menfi düşünceye sahipti (B. I. Çetin, 2016, s. 170-176). Bu düşünürlerden Platon, *Devlet* adlı eserinde hekimler konusuna değinirken “...bedenleri bozuk olanları hekimler bırakacak ölsün...” ifadesine yer verir. Buradan hareketle de fiziksel engeli bulunan kişilerin herhangi bir fayda sağlamadıklarını ve bu sebeple yaşama şansı verilmemesi gerektiğini savunur. Hem kendileri hem de devlet için en iyi yolun bu olduğunu iddia eder (2016, s. 101, 104). Aristo da aynı görüş doğrultusunda bedenlen sakat doğan bir çocuğun yaşama hakkı olmadığını ve bunun yasalaştırılmasını ileri sürer (1975, s. 228). Bu olumsuz bakış açısı, Roma toplumunda ve hukukunda da kendisini göstermekteydi. Kanunlarla yaşama hakkı tanınmayan bu bireylerin, birçok hakları kısıtlanmıştı. Hristiyanlığın Roma toplumunda kabul görmesiyle birlikte şartlarda iyileşmeler görüldü. Ancak kilisenin engellilerin Tanrı'nın gazabına uğradıklarına yönelik olumsuz görüşü çok da değişmedi. Orta Çağ Avrupası'nda gazaba uğradığına ve şeytanın hastalık ya da sakatlık verdiği inanan bedensel ve zihinsel engelli bireyler toplumsal olarak kabul görmedi. Uğursuzluk getireceklerine inanılması sebebiyle kötü muamelede bulunan bu kişiler, ölüme terk edilebilmekteydi (Russell, 2001, s. 79-80, 85, 237, 255; B. I. Çetin, 2016, s. 170-176). Hristiyanlığın engellilerin öldürülmesini yasakladığı toplumda ekonomik çıkarlar da engelli bireylerin akıbetinde belirleyici

olmaktaydı. Menfaat göz önüne alınarak eğlence hayatında ve dilencilik yaptırılarak ekonomik hayatta kullanıldıkları gibi alay edilip büyü ve cadı iddiasıyla öldürülebilmekteydiler (B. I. Çetin, 2016, s. 173-178). Engellilik hâlinin göz ardı edildiği durumlar da söz konusuydu. Bu dönemde şövalye olmak isteyenler manastıra gitmekteydi. Soylu ailelerin çocukları için tercihi de bu yönde olmuştu. Ancak 12 yaş kriter olmakla beraber zayıf ya da bedensel engeli olan çocuklar gönderilmemekteydi. Şövalyeliğin statü göstergesi olmasıyla birlikte soylular engelli ve hasta çocuklarını dahi manastıra gönderdiler. Manastır mensupları da maddî menfaat gözeterek bu çocukların şövalye tayin edilmesine göz yumdu (Genç, 2016, s. 249).

Engelli bireylerle farklı zaman ve coğrafyalardaki Türk devletlerinde de karşılaşmaktadır. Türk-İslâm devletlerinde ve özellikle de bunların gelişmiş olarak kabul edilen Selçuklularda engellilerin varlığı devlet ve toplum içinde kendini göstermektedir. Ancak yapılan çalışmalar, daha ziyade dönemdeki hastaneler, tabipler ve tıbbî konular üzerinde yoğunlaşmaktadır (Ünver, 2014; Bakır, 2018; Kayhan, 2011; Kesik, 2020). Buna karşın daha özelinde Selçuklularda engelliler üzerine müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple kaleme alınan çalışmada, Selçuklu devletlerinde engellilerin durumu, idarî kadroda bulunup bulunmadıkları, sosyal hayattaki konumları ve toplumsal olarak engellilere yönelik bakış açısının ne yönde olduğu irdelenmeye çalışılacaktır. Bireylerin fiziksel yetersizliğinin karşılığı olarak birbirinin yerine kullanılan sakat, özürlü ve engelli ifadeleri özelde farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Lakin bu kavramların kullanımı itibarıyla karışıklık hâkimdir. Batı dillerinden çevirisi yapılan *handicapped* (engellilik) ile *disability* (sakatlık) bu karmaşayı artırmaktadır. Bu kavramların tanımlamalarının neticesinde bedensel yetersizlik sonucu ortaya çıkan eksiklik ve sınırlı kalınması söz konusudur.³ Bu sebeple sınırlı da olsa hayatın her evresine dâhil olan ya da olmaya çalışan bireylerin anlatıldığı bu çalışmada sakat ve özürlü ifadesi yerine hassasiyet gösterilerek genel bir tanımlamayla özel gereksinimli ve engelli ifadesi kullanılmıştır.

1-İslâmiyet Öncesi Türklerde Engellilik

Tarih boyunca insanın olduğu her toplumda karşılaşılan hastalık ve engellilik durumu, İslamiyet öncesi Türk devletlerinden Göktürk ve Uygur toplumlarında da bulunmaktaydı. İslamiyet öncesinde gelişmiş bir sağlık sistemi olmamakla birlikte karşılaşılan sağlık sorunları, ihmal de edilmemekte ve kendi kültür dairesi içinde efsuncu ya da otacı vasıtasıyla bitkilerden istifade edilmek suretiyle tedavi edilmekteydi. Özellikle sağlık kurumları inşa etmiş olan Uygurlardan günümüze ulaşan metinler, hastalıklar konusunda nasıl bir yol izlendiğine dair önemli bilgiler içermektedir. Zira bu metinlerde göz hastalıkları, zihin hastalıkları, kırık ve dâhili birçok hastalıkla bunların tedavi yöntemleri konusunda bilgiler bulunmaktadır (Bayat, 2010, s. 248-256; Bedirhan, 2014, s. 233-236; Bayat, 2002, s. 449-456; Efe, 2020, s. 1788; Gürkan, 2013). Kendi dönemleri ve şartlarında hastalıklarla mücadele yönteminin uygulandığı Türklerde bedensel engelliler de vardı.

³ *Handicapped*, *Disability* ile bunların karşılığı olan engellilik, özürlülük, sakatlık ve yeti yitimi kavramlarının kullanımı için bk. Karademir, 2008, s. 4-6; Kahraman Güloğlu, 2021, s. 291-315; Şişman, 2012, s. 69-85.

Doğuştan gelebilen bu durum yaşam içerisinde de oluşabilmekteydi. Bunda da savaş ve kazalarla birlikte cezaî uygulamalar etkiliydi (Kanat, 2017, s. 41-43; Altıntaş, 2022, s. 24-27; Arık, 1995, s. 1-13; Mau-Tsai, 2006, s. 22). Cezaî uygulamalar içerisinde İslâmî kaidelere benzer şekilde bazı suçların karşılığı olarak insanların uzuvları kesilebilmekteydi. Ayrıca isyan eden hanedan üyeleri de gözlerine mil çekilmek suretiyle cezalandırılmaktaydı (Kanat, 2017, s. 41-43; Arık, 1995, s. 16, 36). Oğuz toplumunda da buna benzer uygulamalar bulunmaktaydı (Kaşgarlı Mahmûd, 1985, C. 1, s. 427; Şeşen, 2001, s. 80; Arık, 1995, s. 17).

Türklerde işlenen suç doğrultusunda cezaî uygulamalarla sakat bırakma eylemi söz konusu olduğu gibi engelli bireylerin haklarını muhafaza etmek adına haksız yere engelliliğe sebep olana da yaptırımlar bulunmaktaydı. Göktürklerdeki uygulama bunun örneklerindendi. Buna göre suçlu kişi, engelli bıraktığı kişinin hayatını kolaylaştırmak ve yaşayacağı sıkıntıları en aza indirmekle yükümlüydü ve bu doğrultuda da atlarını vermek zorundaydı. Bu yaptırımlar içinde gözün kaybı önemli bir yerde tutuluyordu. Zira birinin gözünü kaybetmesine sebep olunması, suçlu kişiye daha ağır yaptırımlar getiriyordu. Verilen ceza sadece maddî destekle yeterli görülmeyip engelli bireyin hayatını devam ettirebilmesi için kendisine fiili olarak yardımcı olunması istenmekteydi (Mau-Tsai, 2006, s. 22; Arık, 1995, s. 21; Çanak, 2019, s. 96-97). Bu şekilde engelli bireylerin hayatını kolaylaştırmak amacıyla desteklenmesi, Uygur, Karluk, Yağma ve Çiğil gibi Türk topluluklarında da devam ettirildi (Çanak, 2019, s. 96-97; İzgi, 1989, s. 62-63).

Engellilik konusu, evlilik süreçlerinde de karşılaşılan bir olguydu. Türk toplumunda genellikle dışarıdan evlilikler yapılmakla birlikte yakın akraba evliliğine de çok nadir olarak izin verilmekteydi. Bu yakın akraba evliliklerinde eşin hasta ya da engelli olması, aile bağlarında belirleyici olabilmekteydi. Buna karşın eşler, engelli çocuğu olsa dahi ayrılma hakkına da sahipti. Ancak engelliliğin ya da ayrılığın akrabalık bağlarını olumsuz etkilemesine izin verilmemekteydi (Ulusoy & Celil, 2005, s. 12; Erkul, 2002, s. 64). Fakat engellilik, boşanma sebebi olarak da kabul edilmekteydi. Kısıtlı olsa da bir kadın, kocasının bedensel olarak yetersiz kalması ya da tedavi olamayacak şekilde hastalanması durumunda ayrılma hakkına sahipti (Bedirhan, 2014, s. 230; Erkul, 2002, s. 64). Bu durum, Türk töresinde insanlar arasındaki eşitlikten dolayı bireylerin görünüşleriyle sınıflandırılmamasına (Kafesoğlu, 2000, s. 238) rağmen engellilik durumunun sosyal hayatı olumsuz etkilemesine de izin verilmediğini göstermektedir.

Türk devletlerinde fiziksel farklılığı bulunan bireylerle siyasî ve idarî faaliyetler içerisinde de karşılaşılmaktadır. İdil Bulgar Hanlığı'nın İslamiyet'i kabul sürecinde Abbâsî halifesi tarafından Bulgar Hanlığına gönderilen İbn Fadlan, Oğuz Yabgu Devleti'nde Sübaşı görevini yürüten Etrak ve yanında bulunan Emîrlerle görüşme imkânı elde ettiğinden ve Tarhan (Donuk, 1988, s. 41-47) unvanlı bir görevliden bahsetmektedir. Sübaşı gibi imtiyazlı ve zeki devlet adamları arasında yer alan Tarhan, tasvir edildiğine göre kör, çolak ve topal bir kişidir. Görme ya da bedensel eksikliğinin hangi boyutta olduğu zikredilmemekle beraber devlet idaresinde kendisine fikri sorulan bir görevli olması (İbn Fazlan, 1995, s. 43; Çanak, 2019, s. 98) hasebiyle engelinin, önemli görevlere getirilmesi için olumsuzluk teşkil etmediğini ve zekâsının önüne geçmediğini göstermektedir.

2-İslâmiyet Sonrası Türklerde Engellilik

İslâmiyet'in kabulünden sonra Türk-İslâm devletlerinde de hem İslâmî kaideler hem de Türk kültürü etkili oldu. Halkın esas kabul edildiği yönetim anlayışıyla hareket edildi. Türkiye Selçukluları öncesindeki ilk Türk-İslâm devletleri içerisinde yer alan Sâ mânîler, Tolunoğulları, Gazneliler ve Karahanlılar'da da hastalık hâlleri söz konusuydu. Bunların içerisinde Sâ mânîler tıbbî çalışmaların desteklendiği ve saray hekimliğinin var olduğu bir devletti. Gelişmiş bir sosyal hayatın hâkim olduğu toplumda engellilerin konumuna dair detaylı bilgilere ulaşılamasa da dönem içerisinde tıbbî çalışmaların desteklendiği ve II. Nuh'tan itibaren arttığı bilinmektedir. Zira İbn Sinâ ve onu yetiştiren önemli tabiplerin varlığı ile dönemde zihinsel ve fiziksel hastalıkların tedavi yöntemlerinin anlatıldığı tıbbî çalışmalar sağlık konusuna gereken ihtimamı gösterdiklerini yansıtmaktadır (Usta, 2013, s. 385-386, 565-571; Terzioğlu, 2002, s. 646).

Sosyal devlet anlayışının hâkim olduğu Türk-İslâm devletlerinde sosyal yardım kurumlarının en belirgin örneği hastanelerdi. Tolunoğulları ve Karahanlılar örneğindeki hastanelerde hasta ve engelli bireylerin tedavi ve bakım süreçleri devlet desteğiyle sürdürülmeye çalışılmaktaydı (Bayat, 2010, s. 262; Elçibey, 1997, s. 160-161; Genç, 1981, s. 14, 52; Yazıcı, 2019, s. 171). Eski Çağlardan itibaren sağlık konusunda ilerleme kaydeden Mısır, Tolunoğulları zamanında da gelişim göstermişti. Ahmed b. Tolun, Mısır'ın fethini tamamladıktan sonra imar faaliyetleri doğrultusunda Fustat (Kahire) yakınlarında bir cami ve caminin çevresinde de bîmâristan ile eczane inşa ettirmişti. Bu bîmâristan muhtaç ve hasta kimselerin beslenme, barınma ve tedavilerini yapma amacıyla kurulmuş olmakla birlikte askerî kullanım dışında tutuldu ve burada askerlerin tedavisine izin verilmedi. Ayrıca görevliler tayin edilerek belirlenen kurallar çerçevesinde işleyişi sağlandı. Sağlık konusuna oldukça ihtimam gösteren Tolunoğlu lideri, kontrolü bırakmayarak her Cuma hastanelerin işleyişiyle burada bulunan hastaları, bedensel ve zihinsel engellileri kontrol etti (Elçibey, 1997, 73, 160-161; Yazıcı, 2019, s. 84). Tolunoğulları'ndan sonra ortaya çıkan İhşidî Devleti'nde sosyal hayat içerisindeki konumlarına ya da liderlerin tutumlarına dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak imar faaliyetleri kapsamında cami ve sarayların yanı sıra hastane inşa edilmesi söz konusudur. Bu kapsamda İhşidî liderlerinden Kavurd, Fustat'ta *Bîmârîstânu'l-esfel* adıyla bir hastane tesis etmişti (Yazıcı, 2019, s. 110).

Daha önce zikredildiği üzere Karahanlı dönemi eserlerinde kişilerin bedensel eksikliğini ifade eden muhtelif tanımlamalar kullanılmıştı. Bununla birlikte Karahanlılar'ın İslâmiyet'i kabulünden itibaren Türk-İslâm sentezinin de ortaya çıkarılmasıyla Türk-İslâm devletlerinde liderlerin halkına bakış açısı Kur'ân-ı Kerîm, Hadis-i Şerifler ve Türk töresi çerçevesinde belirlendi, tüm bireylere ayırım yapılmaksızın insanî bir şekilde yaklaşım sergilendi. Bu bağlamda dönemde Yusuf Has Hâcib *Kutadgu Bilig* adlı eserinde devletin halk için var olduğu görüşünden yola çıkarak hükümdarın reâyâyâ karşı sorumluluklarına (1985, s. 146-148, 218-228; Kafesoğlu, 1980, s. 18-22; Genç, 1981, s. 100-101, 114-120), Kaşgarlı Mahmûd, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ünde hanların töreye göre halkını himaye eden yaklaşımına değinmektedir (1985, C. 3, s. 365; C. 4, s. 379). Sosyal yardımlaşma ve dayanışmanın sürdürüldüğü Karahanlılar'da Tamgaç Buğra Han tarafından kurulan *Dâru'l-merzâ*, kimsesiz,

ihtiyaç sahibi ve muhtaç durumda olanların sığındığı ayrıca hastaların tedavi edildiği ilk yapıydı. 1066 tarihli vakfiye şartları, kuruluş amacı ve kimlere hangi şartlar doğrultusunda hizmet verildiği bilgilerini içermektedir. Hem Tolunoğulları'na ait Bimâristân hem Karahanlı Hanı tarafından Semerkant'ta kurulan *Dâru'l-merzâ*, farklı zaman ve coğrafyalarda tesis edilmiş olsa da sosyal devlet anlayışının en güzel örneği olarak ihtiyaç sahiplerine hizmet vermekteydi (Yazıcı, 2019, s. 171-173). Özellikle Karahanlı dönemi hastane yapılanması, kendilerinden sonra büyük güç hâlini alacak olan Selçuklular tarafından örnek alınmıştır (Bayat, 2010, s. 261).

Gazneliler de Türk-İslâm devletleri içerisinde kültür ve medeniyet sahasında önemli gelişmeler kaydetmiştir. İlmi çalışmaları destekleyen Gazne sultanları, imar faaliyetleri kapsamında medrese ve hastane yapımına da önem vermişti (Yazıcı, 2019, s. 195-196). Hastanelerin varlığı konusunda net bilgiler nakledilmese de Gazne sultanlarının hastalık süreçlerinde ve bu hastalıkların teşhis ve tedavisinde hekimleri dikkate aldığı bilinmektedir. El-Bîrûnî gibi Türk-İslâm dünyasının ünlü hekimi de Gazne Devleti bünyesinde tıbbî çalışmalar yapmış ve Gazne'de bulunan hastanede çalışmıştı (Terzioğlu, 1992, s. 167).

3-Selçuklularda Devlet ve Toplum İçinde Engellilik

Türk-İslâm devletlerinde engellilik hâli, doğuştan gelebilmekle birlikte geçmiş savaşlarla dolu olan bir toplumda mücadeleler neticesinde de oluşabilmekteydi. Yine daha önce olduğu gibi cezaî uygulamalar da engellilik hâlinde etkiliydi (Kanat, 2017, s. 38-43). Kendilerinden önceki Türk devletlerinin geleneklerini devam ettirmeye gayret eden Selçuklu sultanlarının halkın refahını ve emniyetini sağlama sorumluluğu Nizâmülmülk, Râvendî, İbn Bîbî ve Sibt İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde de yer bulmuştur. Buna göre Büyük Selçuklu Devleti sultanları Tuğrul, Alp Arslan, Melikşah ve ardılları ile Türkiye Selçuklu Devleti sultanları, Türk töresini devam ettirerek sınıf ayrımı yapmaksızın tüm halkın emniyetini ve refahını sağlamakla mükellefi. Bununla birlikte *velâyet-i pederâni* anlayışını devam ettiren sultanlar, ihtiyaç sahiplerini ve hasta bireyleri de himaye etmekle yükümlüydü. Onların hayatlarını kolaylaştırmak ve hastalıklarını tedavi ettirmek için sosyal yardımlaşma müessesesi kurmaya yönelik sultanlar, imar faaliyetleri kapsamında hastaneler inşa ettirerek vakıflar oluşturdular (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 38-39; Nizâmü'l-mülk, 2000, s. 89; er-Râvendî, 1999, C. 1, s. 25, 120-121, 123, 128, 133-134, 214; İbn Bîbî, 1996, C. 1, s. 59, 83, 94-95, 114; Kesik, 2021, s. 25-26, 436-437, 514-521; K. Çetin, 2014, s. 324-325).⁴ Ayrıca tabipleri ve tıbbî çalışmaları da desteklediler (İbn Bîbî, 1996, C. 1, s. 312; Bakır, 2018; Kayhan, 2011; Kesik, 2020). Böylece bu girişimleriyle İslamiyet öncesi Türk devletlerindeki hâkim görüşü devam ettirmiş oldular.

Selçuklularda bu mekânlar, tüm insanlara hizmet verecek şekilde desteklenmeye çalışılırken kurulan vakıflarla yardımlaşma ortamı oluşturuldu. Bu hizmetler süresince de insanlar din, dil ya da fiziksel görünüşlerine göre sınıflara ayrılmadı, herkese eşit muamele

⁴ Selçuklu döneminde *dâru's-şifânın* yanı sıra *bîmârhâne*, *mâristân*, *şifâiyye*, *dâru't-tıb*, *dâru's-sihha*, *dâru'l-âfiye* gibi isimlerle de zikredilmektedir (Kesik, 2020, s. 118).

sergilenmeye gayret edildi. Büyük Selçuklu Devleti'nde Tuğrul Bey'in Bağdat'taki Büveyhi lideri Adûdu'd-devle tarafından inşa edilmiş olan ancak harap durumdaki *Aduđ Bîmâristânı*'nı onarımı ve bu alana desteğiyle başlayan gelişme (el-Bundârî, 1999, s. 33), Melikşah zamanında devam ettirildi, dârü'ş-şifâların yanı sıra seyyar hastanelerde *kehhâl* adı verilen göz tabipleriyle hasta bakıcılar ve cerrahlar görevlendirildi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2011, s. 38-39; Kesik, 2021, s. 423, 430-431, 514-521, 524-527, 531; Ünver, 2014, s. 99; Çapan, 2019, s. 1208-1209, 1213-1214; K. Çetin, 2014, s. 144-145, 170-171, 326). Bu bakış açısının başka örnekleri ilim ve kültür faaliyetleri noktasında oldukça gelişmiş bir durumdaki Hârezmlilerde de görülmektedir. Harezmsahlar, kütüphane, medrese ve cami inşasının yanı sıra hastaneler ile hankâhların tesisini de desteklediler (Yazıcı, 2019, s. 387). Bu kapsamda karşılaşılan hastalıklar ve tedavi yöntemleri ihmal edilmedi, tabipler vasıtasıyla şifa arandı. Atsız'ın felç olduğu dönemde ya da Tekiş'in ölmeden önceki son sürecinde tabipler onları iyileştirmek için uğraş verdi (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 10, s. 36-37; Sümer, 1991, s. 91-92). Ayrıca bu alandaki çalışmalar, Erbil ve Musul Atabeyliklerinde,⁵ akabinde Eyyûbîler, Timurular ve Memlûklerde de sürdürüldü. Bu devletler nezdinde hastalara ve engellilere yönelik çalışmalar yürütüldü (*Tüzükât-ı Timur*, 2010, s. 122; Şeşen, 1987, s. 314-318; Kesik, 2021, s. 525, 535-536; Turan, 2009, s. 344-345).

Merhametine ve adaletine vurgu yapılan Selçuklu sultanları, haftanın belirli günlerinde havas ve avamdan isteyenin dâhil olabileceği ziyafetler tertip ederdi. Bu ziyafetlerde insanlar arasında sınıf farkı gözetilmezdi. Babalık vazifesinin getirisi olan bu şefkat ve merhamet duygusu, Selçuklu sultanlarının yanı sıra devlet adamlarında da gözlemlenmekteydi (İbn Bîbî, 1996, C. 1, s. 84, 141; Yalçınkaya, 2011, s. 71-75; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi*, 2000, s. 138, 178). Melikşah'ın saltanatı sırasında devlete hizmetleri ile bilinen Nizâmü'l-mülk'ün engelli bireyleri de himaye ettiği bildirilmektedir. Bunun bir örneği, Nizâmül-mülk'ün kardeşi Ebûl Kâsım ve Horasan Amîdi ile yemek yedikleri esnada yaşanmıştı. Yemek sırasında Amîd'in yanında eli kesik bir kişi oturmaktaydı. Bu şahısla yemek yemekten rahatsız olması ve bunu davranışlarıyla da ifade etmesi üzerine onu yerinden kaldıran Nizâmü'l-mülk, eli kesik şahsı yanına oturttu ve yemeğe devam etti (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 8, s. 364).

Büyük Selçuklu Devleti'ndeki eşitlik duygusu ve hâmi tutum, Türkiye Selçuklu Devleti'nde de vardı. Nizâmü'l-mülk'ün girişimiyle Nişabur'dan itibaren inşa edilen dârü'ş-

⁵ Musul Atabeyliğinde atabeyler ve devlet adamları imar faaliyetleri kapsamında hastaneler inşa ettirmişlerdir. Vezir Mücahidüddin Kaymaz cami, mescit, ribât ve medresenin yanı sıra yetimhane ve hastane de yaptırmıştır (Gök, 2013, s. 487). İbn Cübeyr'in 1184 yılına dayanan nakilleri arasında Kahire, Mısır ve Şam'da *İslam dünyasının övünç kaynağı* tanımlamasını yaptığı hastaneler gördüğüne ayrıca buralarda hastalara oldukça iyi davranıldığına yer verilmektedir (2008, s. 28, 208-209). Erbil Emiri Muzafferüddîn Gökbörü, hasta ve muhtaçların yanında yer almış, hayır kurumları tesis etmiştir. Bu bağlamda hastaların tedavi olabileceği şifâhaneler ile bedensel ve görme engellilerin faydalanabileceği hangâh yaptırmıştır. Aynı şekilde Nureddin Mahmud Zengi de akıl hastalarının tedavisi için merkezler açmış ve fiziksel ya da zihinsel ihtiyaçları olanlarla ilgilenmiştir (Şeşen, 1987, s. 314-318; Turan, 2009, s. 344-345; Ünver, 2014, s. 23).

şifâların varlığı, farklı bir coğrafyada kurulmuş olan Türkiye Selçuklu Devleti'nde de devam ettirildi. Selçuklu Türkiyesi'nde sultanların desteğiyle Konya, Amasya, Kayseri ve Sivas başta olmak üzere Anadolu kentlerinde bedensel ve zihinsel hastalıklarla ilgilenen gelişmiş hastaneler kuruldu. Geniş vakıflarla desteklenen şifahanelere menşurlarla tabipler tayin edildi ve görevliler vasıtasıyla bu kurumların teftişi yapıldı (el-Hoyî, 2018, s. 107-108; Turan, 1988, s. 50-55). Tuncer Baykara tarafından verilen bilgiye göre vakıflar vasıtasıyla toplumdaki en büyük sosyal yardım kurumunu meydana getiren Selçuklu sultanları, Dârü's-sihha, Dârü'ş-şifâ ya da Dârü'l-Âfiye adıyla anılan şifâhaneler inşa etmekle birlikte acizlerin barınması için hankâh (Dârülâceze), cüzzamhaneler ve akıl hastaları için de ayrı hastaneler inşa ettirdi (2001, s. 180-184). Sultan Mesud döneminde başlanan faaliyetler, tüm Selçuklu sultanları tarafından sürdürüldü. İlk hastane ve tıp medresesi olarak zikredilen *Gevher Nesibe Hatun Dârü'ş-şifâsı* dâhil olmak üzere bedensel ve ruhsal hastalıkların teşhis ve tedavisinin yapıldığı sayısız bîmâristân inşa edildi (Kesik, 2021, s. 524-532; K. Çetin, 2014, s. 326-329; Ünver, 2014, s. 51 vd). Sultanların desteğiyle gelişmiş hastane ve sağlık sistemi oluşumu, Alâeddin Keykubâd'a cerrahî müdahalede bulunan önemli hekimler ve tıbbî eserlerin varlığından da anlaşılmaktadır (İbn Bîbî, 1996, C. 1, s. 312). Ayrıca *Kırşehir Cacaoğlu Vakfyesi*'nde yer alan cerrahlar çarşısı ile eczacılığın yaygınlaşması da bunu desteklemektedir (Eflaki, 1973, C. 1, s. 157; Kesik, 2021, s. 423). Sağlık sistemindeki gelişmişliğin elbette ki çeşitli nedenleri vardı. Uzun süren seferler ve savaşlarla birlikte Selçuklu topraklarının kervan yollarının geçiş noktasında olması, insan etkileşimini had safhaya çıkarmaktaydı. Bu sebeple savaşlardaki yaralanmalar ve sakatlanmalarla insan sirkülasyonunun getirisi olan salgın hastalıklar dikkate alındığında bu şartlar sağlık sistemindeki gelişimi zorunlu kılmıştı (Ünver, 2014, s. 5-7).

Selçuklular döneminde dârü'ş-şifâlar vasıtasıyla sağlık sorunları giderilmeye çalışılan bireylere yardım etme ve hayatlarını kolaylaştırma amacı taşıyan yapılanmalar arasında bir esnaf örgütlenmesi olan Ahî Teşkilatı da yer almaktaydı (Çağatay, 1997, s. 44, 86-87, 208-210). Anadolu'da geniş bir alana yayılan bu esnaf yapılanmasının bünyesinde muhtelif gruplar bulunmaktaydı. Esnaf olarak hizmet vermeye devam eden usta, çırak ve kalfalar dâhilî unsuru, esnafıktan emekli olan, esnafılığı sırasında sakatlanan ve ihtiyaç sahibi olanlar da hâricî grubu teşkil etmekteydi. Ahî Teşkilatı, şehirlerde iktisadî ve sosyal düzeni sağlayan esnaf birliği olmasının yanı sıra toplumsal dayanışmayı da gaye edinmekteydi. Bu doğrultuda Esnaf Sandığı/Orta Sandığı adı verilen birim kurulmuştu. Teşkilat mensupları, yardımlaşmanın devamlılığını sağlamak amacıyla bu sandığa belirlenen oranda para yatırmaktaydı. Bu teşkilat, esnafın işlerini kolaylaştırıp yeni dükkânlar açılmasını desteklediği gibi (Çağatay, 1997, s. 134-137; Şahin, 2022, s. 68-70) ihtiyaç sahipleri ve engellileri de himaye etmekteydi. Özellikle teşkilat bünyesinde meslek sahibiyken çalışamaz durumda olanlar, bu yardım birliğinden istifade edebilmekteydi. Sandığın yanı sıra üstad ve kalfalar da bireysel olarak engelli insanlara yardımlarda bulunmaktaydı (Çağatay, 1997, s. 137).

Selçuklularda engelli bireyler, sosyal hayat içerisinde himaye edilmekle birlikte idarecilik söz konusu olduğunda kişilerin sağlık durumları göz önünde

bulundurulabilmekteydi. Nizâmü'l-mülk, *Siyâsetnâme* adlı eserinde sultanların ve devlet idarecilerinin görevlerini layıkıyla yerine getirebilmeleri için birtakım vasıflara sahip olmaları gerektiğini zikretmektedir. Bedensel eksikliğe değinmemekle birlikte Nizâmü'l-mülk'e göre devleti idare edecek olan sultanlarda aranacak en önemli vasıf akıllı olmalarıydı (2000, s. 61). Bu hususa veliaht tayininde özellikle dikkat edildiği bilinmektedir. Büyük Selçuklu Devleti'nde Melikşah, kardeşleri içerisinde en büyük olanı değildi ancak vasıfları itibariyle veliaht tayin edilmişti (er-Râvendî, 1999, C. 1, s. 120-122). Bu uygulamayı sürdüren Türkiye Selçuklu Devleti'nde de sultanlar oğullarından birini veliaht tayin edeceği zaman bu kurala riâyet etmekteydi. Örneğin II. Kılıç Arslan 11 oğlundan en küçük olan I. Keyhüsrev'i, I. Alâeddin Keykubâd da üç oğlundan küçük olan Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmişti (İbn Bîbî, 1996, C. 1, s. 31-32, 454; Turan, 2017, s. 409-410). İslamiyet öncesi Türk devletlerinde karizmatik liderlik esas olup, liderlik için hükmetme gücüne sahip olunmasına ve liyakate dikkat edilmekteydi (Kafesoğlu, 2000, s. 239-248). Buna örnek teşkil eden ilk Türk devletlerinden Göktürklerde "*hükümdar öldüğünde yerine mutlaka oğullarından biri değil siyasî iktidar gücüne sahip olanın bir başka ifade ile kuta malik olanın kağanlığı*" söz konusuydu (Taşağıl, 1999, s. 20, 37). Alâeddin Keykubâd'ın da böyle bir karar almasında içinde bulunulan siyasî şartlar kadar büyük oğlu Keyhüsrev'in akıl ve kabiliyet itibariyle sultanlık vasıflarını taşımadığını düşünmesi de etkili olmuştu (Turan, 2017, s. 410).

Sultanlık konusunda böyle bir tercih yapılmakla birlikte diğer idarecilik özelliklerinde de akıl esas kriterdi. Bununla birlikte idare alanında bedensel engellilerle de karşılaşılmaktaydı. Bu bağlamda akıl sağlığı yerinde olmak kaydıyla vazife üstlenilmesine ve bunun en iyi şekilde yapılmasına dair örneklere Büyük Selçuklu Devleti, Türkiye Selçuklu Devleti, Hârezmşâh, Timurlular ve Büyük Selçuklu Devleti'nin uzantısı olarak ortaya çıkan devletlerde rastlanmaktadır. Zikredilen bu devletlerde bedensel eksiklikler ya da farklılıklar, bireylerin idarecilik yapmasına ve muhtelif görevler üstlenmesine engel teşkil etmemekteydi. Buradan hareketle Büyük Selçuklular'da Sultan Melikşah'ın fiziksel manada güzelliğine ve kabiliyetine vurgu yapılmakla birlikte bir gözünün hafif şekilde şaşlı (şehlâ) olduğu "*... yaradılışından değil de, adetinden biraz şaşlıydı*" sözleriyle ifade edilmektedir (er-Râvendî, 1999, C. 1, s. 122). Türkiye Selçuklu Devleti'nde idarî vazife verilen görevlilere güçlü bir sultan olan II. Kılıç Arslan ve Fahreddin Ayaz örnek gösterilebilir. Niketas Khoniates'in *Historia* adlı eserinde II. Kılıç Arslan'ın fizikî özelliklerine değinilmektedir. Eserde yer alan bilgiye göre II. Kılıç Arslan, askerî ve siyasî manada oldukça başarılı bir sultan olmasına rağmen fizikî görünüşü itibariyle engelli idi. Eli sakat, her iki ayağı da aksamakta bundan dolayı da seyahatlerinde araba kullanmaktaydı. Sultan II. Kılıç Arslan'ın bu durumu ilerleyen zamanda onu aşağılamak amacıyla kullanıldı ve insanları fiziksel görünüşleriyle değerlendiren Andronikos tarafından "*Topal Arslan/Kutzaslanes*" olarak adlandırıldı (1995, s. 84). Khoniates'in bu tasviri diğer kaynaklar tarafından desteklenmemekle birlikte II. Kılıç Arslan, ilerleyen yaşının ve bedensel olarak yaşadığı sıkıntıların etkisiyle seferleri ve savaşlarında zaman zaman mahfe içerisinde seyahat etmekteydi. Onun felç olduğu yönünde bilgiler verilmekle birlikte hayli ilerlemiş yaş

dikkate alındığında bedensel çöküntüde yaşlılığın etkili olduğu ve mahfenin de bu sebepten kullanılmış olabileceği anlaşılmaktadır (İbn Bîbî, 1996, C. 1, s. 31; Turan, 2017, s. 255-256).

II. Kılıç Arslan'a yönelik verilen bu bilgi dışında Türkiye Selçuklu tarihinde kendisine total lakabı verilmiş olan Fahreddin Ayaz da Kayseri Sübaşısı olarak görev yapmaktaydı. İbn Bîbî, bu lakabın neden verildiğine dair bilgi vermemekle birlikte onun, siyâsî ve askerî icraatına değinmektedir. Emîr Fahreddin Ayaz, Köseadağ süresince Kayseri şehrinin savunmasında ve Baycu Noyan'ın Anadolu seferinde etkili olup onunla görüşme gerçekleştiren devlet adamları arasında yer aldı (1996, C. 2, s. 73-74). Buna karşın İbn Bîbî, bir başka devlet adamı olan Kadı Sahib İzzeddîn Muhammed Razî'yi tanımlarken onun âlim kimliğinin yanı sıra uzuvlarının noksansız ve düzgün oluşuna vurgu yapmaktaydı (1996, C. 2, s. 132).

Fahreddin Ayaz örneğinde görüldüğü üzere engelli bireylerin idareciliklerinde zaman zaman sahip olunan engel durumu ön plana çıkmakta ve bu durumları bireylerin adıyla ve göreviyle birlikte zikredilebilmekteydi. Nitekim bunun İslâm'ın ilk devirlerinde dahi örnekleri vardı.⁶ Lakaplar konusuna değinen Selçuklu veziri Nizâmül-mülk, devlete hizmet eden görevlilere verilen unvanın kişiyi tanımlaması gerektiğini, zira görevlinin kendisine verilen lakapla kolayca tanındığını bildirmektedir (2000, s. 105-106; er-Râvendî, 1999, C. 2, s. 412). Türkiye Selçuklularında Moğollar karşısındaki duruşuyla Fahreddin Ali, hem bedensel özelliklerinden gelen lakabıyla hem de askerî alandaki etkisiyle zikredilirken aynı durumla Büyük Selçuklu Devleti'nin uzantısı olan diğer Selçuklu devletlerinde de karşılaşılmaktaydı. Bu örneklerden biri de Kirmân Selçuklularında Bâzdârlık⁷ görevini yürüten Türk Emîri Çolak Bâzdâr'dı. Muhtemelen görevinin yanı sıra fiziksel görünüşü, Emîr için lakap olarak kullanılmaktaydı (Merçil, 1989, s. 1, 161). Bu Türk Emîri, Kirmân Selçuklu tarihinde devleti etkileyen bir ayaklanmaya ve Kirmân Selçuklu Meliki İran-Şah'ın öldürülmesi olayına dâhil olan isimlerden biriydi. Kötü itikatlı olarak zikredilen (Şebânkâreî, 2021, s. 156) İran-Şah, devlet idaresinde sert bir yönetim sergilerken ileri gelen devlet adamlarını öldürtmüş ve dinî kaidelerden de uzaklaşarak Bâtınîliğe yönelmişti. Bu durum, halk ve devlet adamları nezdinde tepkilerin oluşmasına sebep oldu. Bu şartlar içerisinde ortaya çıkan halk ayaklanmasına Çolak Bâzdâr da aktif olarak dâhil oldu (Şebânkâreî, 2021, s. 156; Merçil, 1989, s. 53). Çolak Bâzdâr, Şeyhü'l-İslâm Kadı Cemâleddîn Ebû'l Meali'nin huzuruna çıkarak İran-Şah'ın âlimleri öldüreceğini ve bunun da dinî manada zafiyete sebep olacağını söyleyerek şikâyette bulundu. Çolak Bâzdâr'ın doğrudan müdahil olduğu bu hadise, İran-Şah'ın tahttan indirilmesiyle sona erdi (Merçil, 1989, s. 53-

⁶ Hz. Ömer'in halifeliğiyle birlikte ortaya çıkan düzenli orduda görev yapan askerler, sahip oldukları özelliklere ve fizikî görünüşlerine göre tanıtılmaktaydı. Bu tasvir içerisinde geçirdiği hastalıklar, hastalıklardan dolayı yüzlerinde kalan izler, uzuv eksikliğinden kaynaklanan engellilik hâli yer almaktaydı. Bu bağlamda askerler kör, kulaksız, kesik kulaklı gibi tanımlamalarla görünüşlerine göre kaydedilmekteydi (Kud'ame, 2018, s. 206-207). Emevilerin son döneminde görevini kötüye kullanması sebebiyle bir eli sakat bırakılan Abdullah İbnü'l-Mukaffa'ya elinin çolak olmasından dolayı "mukaffa" lakabı verildi (Kuzudişli, 2017, s. 53; Demîrci, 2008, s. 219).

⁷ Bâzdâr/Bâzdârlık, sultanın av kuşlarını taşıyan görevlidir (Kesik, 2021, s. 100).

54). Yaşanan hadise içerisinde emîrin devlet içerisindeki etkisi zikredilmekle birlikte çolaklığı üzerinde durulmamıştı. Bunun diğer bir örneğini Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul Emîri Çökürmüş oluşturmaktaydı. Doğuştan gelen bir bedensel engeli olmamasına rağmen ömrünün son günlerinde yaşlılığın ve hastalığın etkisiyle bedensel olarak acizlik içerisindeydi. Zira O, Selçuklu Emîri Çavlı ile Musul hâkimiyeti için girdiği mücadelede felçli bir durumdaydı. Ancak mevcut durumunu kendisine engel olarak görmeyip mahfe üzerinde de olsa mücadelesini öldüğü zamana kadar sürdüren isimlerden biri oldu (1106) (el-Ömerî, 2014, s. 242). Çavlı ile Emîr Çökürmüş arasındaki mücadeleye değinen Süryani Mihail, “*sakat bir adam olduğu halde galip geldi. Çavlı'yı esir aldı*” sözleriyle Emîr Çökürmüş'ü sakat bir devlet adamı olarak tasvir etmektedir (Süryani Patrik Mihail Vekainamesi, 1944, s. 51).

Selçuklu hanedan mensupları tarafından kurulan Suriye Selçuklularında da pelteklikten ya da kekemelikten kaynaklı konuşma güçlüğü çeken bir hanedan üyesinin idarecilik süreci vardı. Bu kişi, Suriye Selçuklu Meliki Tâcüddevle el-Ahras'tı. Antakya hâkimi Yağısıyan'ın kızı Çiçek Hatun ile Halep Emîri Rıdvan'dan doğan ve asıl adı Ebû Şucâ Alp Arslan olan (Sevim, 1989a, s. 455) Tâcüddevle el-Ahras, aslında dilsiz olmayıp kekemeydi. Bundan kaynaklı olarak da iyi konuşamamaktaydı. Bu sebeple de kendisi için dilsiz anlamındaki “*ahras*” lakabı kullanılmıştı. Ebû Şucâ Alp Arslan, babası Rıdvan'ın ardından Suriye Selçuklularının Halep idaresine getirildi. Fakat konuşma güçlüğü çekmesinin dışında gerek idareci kimliğiyle gerekse yaşantısı itibarıyla çok iyi meziyetlere sahip değildi. Zikredilen gerekçeler ve yaşının küçük olması nedeniyle Halep'i Atabey Lülü ile yönetmekteydi. Liderliği süresince kötü bir yönetim sergileyen Ebû Şucâ Alp Arslan, atabeyin onayıyla Halep Kalesi'nde öldürüldü. Ancak burada konuşma konusundaki engeli değil nakillerden hareketle kötü idaresi ve yaşantısından dolayı (İbnü'l-Adîm, 2014, s. 119-123; İbn Al-Âdîm, 2011, s. 80; Sevim, 1989b, s. 128-134) bu akıbete uğradığı görülmektedir.

Uzuv eksikliklerine ve sakatlıklara sadece Türkiye Selçukluları'nda değil, diğer Türk-İslâm devletlerinde de rastlanmaktaydı. Hatta bazı hükümdarların ve emirlerin uzuvlarının eksik veya sakat olduğu da bilinmektedir. Nitekim Türkiye Selçukluları ile aynı dönemde var olan Musul Atabeyliğinde Nûreddin Mahmûd Zengi'nin kardeşi Emîr-i Emirân Nusretüddin'in bir gözünün görme yetisini kaybetmesi hadisesi vardı. Emîr Nusretüddin, 1164'te Nûreddin Mahmud ile Banyas kuşatması sırasında gözüne isabet eden bir okla kör olmuştu. Nûreddin Mahmûd, kardeşinin içinde bulunduğu durum karşısında “*Eğer bundan dolayı ne kadar büyük bir sevap kazandığını bilseydin hiç şüphesiz diğer gözünün de çıkarılmasını temenni ederdin*” (İbnü'l-Esîr, 2016, C. 9, s. 324) diyerek onu teskin etmiştir. Yine Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan ile mücadele eden Danişmendli meliki Zünnun bu süreçte felç oldu ve mağlup olarak kaçtığı Niksar'da hayatını kaybetti (Niğdeli Kadı Ahmed, 2015, s. 439; Kesik, 2020, s. 125). Büyük Selçuklu Devleti'nin varisi sıfatıyla hareket eden Hârizmşah Devleti'nde teşhis ve tedaviler ihmal edilmemişse de engelliler konusunda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda Hârezm Sultanı Tekiş örneğine ulaşılmaktadır. Sultan Alâeddîn Tekiş'in fizikî tasvirinde bir gözünün kör olduğu bildirilmektedir (İbnü'l-Esîr,

2016, C. 10, s. 36-37; Sümer, 1991, s. 91-92).⁸ Yine Türk tarihindeki en önemli hükümdarlardan birisi olan Timur, bir mücadele esnasında sağ kolu ve sağ bacağundan yaralanarak sakatlandı. Bundan dolayı da kendisinden Timurlenk (Aksak Timur) şeklinde söz edilmeye başlandı.⁹ Alâeddîn Tekiş, II. Kılıç Arslan ve Timur gibi büyük Türk hükümdarları, fiziksel özelliklerine rağmen birçok askerî başarı elde etmiş olan kişilerdi. Bunlar, engellilik hâlinin liderlik kimliğine engel olmadığını gösteren Türk hükümdarları arasında yer alan isimlerdi. Haklarında verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere içinde buldukları durum, onlara fiziksel yetersizlik yaratsa da inançları ve bu inancın verdiği manevî güç onların başarılarının devamını sağlayan önemli bir faktör olmuştu.

⁸ Tekiş, hatunuyla yaşadığı anlaşmazlık sebebiyle gelişen bir hadise neticesinde gözünü kaybetmiş ve bu durum ilerleyen süreçte gerçekleştirdiği seferlerinde aşağılamak amacıyla kullanılmıştı (el-Cûzcânî, 2015, s. 123). Karahitaylar ile mücadelesinde Buhara kuşatmasında (1197/1198) şehirde bulunanlar Tekiş'i aşağılamak amacıyla tek gözü olmayan bir köpeği mancınkla şehrin dışına atıp "*işte sultanımız budur*" diyerek sultanı köpekle eş değerde tutmuşlardır. Onların bu menfi tutumuna rağmen Sultan Tekiş şehri ele geçirdiğinde burada bulunanlara aman vermiştir (el-Ömerî, 2014, s. 326; İbn'ül-Esîr, 2016, C. 10, s. 22; Abû'l-Farac, 1987, s. 470). Zikredilen bu hadiseden anlaşıldığı kadarıyla Tekiş'in tek gözü kördü lakin bu durum onun Karahitaylarla ya da Abbasi Halifeliği ve Irak Selçuklu Devleti ile mücadele etmesine engel teşkil etmedi. Aksine Hârezmşah sultanı olarak öldüğü güne kadar mücadelesini sürdürerek geride büyük bir devlet bıraktı (el-Cûzcânî, 2015, s. 122-125).

⁹ Timur, Sistan dolaylarında girdiği mücadelelerin birinde sağ kolundan ve bacağundan yaralanarak sakat kaldı. Bu durumundan dolayı da *Aksak Timur* olarak anılmaya başlandı (İbn Haldun, 2007, s. 48; *Tüzükât-ı Timur*, 2010, s. 34-35; Clavijo, 1993, s. 135; Macit, 2021, s. 12-13). Aksak tabiri, düşmanları tarafından onu aşağılamak amacıyla kullanılmaktaydı (Marozzi, 2005, s. 53-55). İbn Arabşah, Timur'un hırsızlık yaptığı sırada bir çoban tarafından uyuğundan ve omuzundan yaralandığını bildirmektedir. Ayrıca Arabşah'a göre mizaç itibarıyla sert bir yapıya sahip olmakla birlikte adaletli ve zeki bir lider olan Timur, fiziksel manada heybetli bir görünüşe sahipti. Ancak sağ bacağundan topallayıp, sağ kolunu da kullanamamaktaydı. Yine müellife göre tüm kudretine rağmen Timur'un gözlerinde mutluluk ışığı yoktu (2012, s. 40, 425, 433). Türk tarihinin önde gelen liderlerinden olan Timur'u bedensel sıkıntıları ve bunun sebep olduğu ağrıları zorlamaktaydı. Bu sebeple yakın yerleri kendi kendine gidebilirken uzak mesafelere seyahatinde yanında bulunan adamlarından destek almaktaydı (İbn Haldun, 2007, s. 48). Engellilik hâlinin seferleri ya da savaşlarında zaman zaman fiziksel ve psikolojik olarak onu zorladığı anlaşılmaktadır. Mevlânâ Mahmûd Hafız el-Muhrik el-Hârezmî'nin de bulunduğu bir seferinde aniden ortaya çıkan rahatsızlığı buna örnek teşkil etmektedir. Sefer sırasında ağrının yarattığı sıkıntıya rağmen ordusunu yönetmeyi ihmal etmeyen Emîr Timur, Mevlânâ Mahmûd ile konuşmasını sürdürerek "*vücudumun zayıflığını, hareketlerimin sınırlı olduğunu görüyorsun. Elim ayağım tutmuyor. İnsanlar beni şu halimde bırakıp gitseler helak olur giderim, öz haline bıraksalar acı çekerim... İyilikte bulunmaya yahut bir kötülüğü defetmeye mecalim yok*" sözleriyle hastalığının getirdiği acizliğe değindi. Ayrıca kendisinin "*sakat ve başkalarının yardımına muhtaç bir insan*" olmasına rağmen Allah'ın yardımıyla doğuda ve batıda nasıl büyük bir güce sahip olduğunu zikretti (İbn Arabşah, 2012, s. 450-451).

"Hâkim olmuş cihana bir yarım adam,

Gözünü aç da gör Tanrı'nın gücünü;

Ayağı yok, ama taht taht-ı kademinde,

Eli de yok, ama bütin mülk yüzüğündel!"

4-Selçuklularda Engelli Din Âlimleri ve İlmî Eserlerde Engellilik

Selçuklu tarihinde engelliliğin âlim olmaya ya da devlet nezdinde hizmete engel teşkil etmediğinin örneklerine de rastlanmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti ve Hârezmşâhlar dönemi âlimlerinden Zemahşerî, bu konuda verilebilecek örnekler arasında yer almaktadır. Hârizm'in Zemahşer adlı yerinde doğan Zemahşerî (1075), Buhara, Bağdat ve Hârizm'de edebiyat, hadis ve fıkıh alanlarında ihtisas yaptı. Mekke ziyaretinden dolayı da kendisine Cârullah (Allah'ın komşusu) lakabı verildi. Geçirdiği kazadan dolayı bir bacağı kesilen Zemahşerî, tahtadan yapılmış takma bir bacakla yürümekteydi (İbn Battûta, 2004, s. 546; İbn Hallikan, ty., s. 169; Cüveynî, ty., s. 27; Özel & Yiğit, 2018, s. 563-564). Onun ayağının kesilerek engelli kalması konusunda farklı rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre; Buhara dolaylarında gerçekleştirdiği bir seyahati esnasında soğuk havadan dolayı bir bacağının kesildiği ifade edildiği gibi, hayvandan ya da damdan düşmesi neticesinde kırılan bacağı kesilmek suretiyle kaybettiği, annesinin bedduasını almasının da bunda etkili olduğu bildirilmektedir (İbn Hallikan, ty., s. 169-170; Öztürk & Mertoğlu, 2013, s. 235; Samancı, 2015, s. 9). *Keşşaf* adlı eserde seyahati sırasında bacağının soğuktan donması sebebiyle kesildiği ifade edilmektedir. Diğer yandan bunun gerçekleşmesinin sebebi olarak da çocukluğu sırasında bir kuşun ayağının kopmasına sebep olması ve buna karşılık annesinin “*Allah da senin ayağını kopartsın!*” şeklinde beddua etmesi gösterilmektedir (Zemahşerî, 2016, s. 19). Bir şekilde bacağı kaybeden Zemahşerî, şahitler huzurunda kadiya, soğuk hava ve kar yağışı sebebiyle bacağının kesilmek zorunda kalındığına dair belge hazırlatmıştı. Bacağı kaybetmesi konusunda farklı görüşler öne sürülmekle birlikte bedensel engelini takma bacak kullanarak telafi eden Zemahşerî, bu protez bacağına da gizleyecek uzun kıyafetler giymekteydi (İbn Hallikân, ty., s. 169; Öztürk & Mertoğlu, 2013, s. 235; Akyüzoğlu, 2020, s. 86). Bu tutumuyla onun engelinden dolayı kendisine yöneltilebilecek olumsuzlukların önüne geçmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Engelli bir birey olarak ilmî çalışmalara yönelen ve dönemin kıymetli âlimleri arasında yer alan Zemahşerî, kendi durumunu ve engellilere bakışını, “*topalların nicelelerinin yücelere yükselmekte sağlam ayaklılardan daha ileride olduklarını gördüm ama sağlam ayaklıların iyilikte öne geçtiklerini görmedim*” sözleriyle ifade etmektedir. Bu ifadeleriyle O, engelli olmasının utanç verecek bir durum olmadığını ve âlim kimliğine engel teşkil etmediğini de eserlerine yansıtmış oluyordu (Samancı, 2015, s. 10; Avcı, 2020, s. 275-276).¹⁰

Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi dönemin ilim merkezlerinde önemli âlimlerden aldığı derslerle kendisini yetiştiren ve muhtelif eserler kaleme alan Zemahşerî'nin eser takdim ettiği devlet adamları arasında Selçuklu veziri Nizâmü'l-mülk de yer almaktaydı. Selçuklu

¹⁰ “(Bir zaman sonra) Su’da bana (şöyle bir) baktı. Halimi hatırlımı sormak yerine (ayağımın durumunu) sormayı tercih etti. (Bu bakışlarıyla) Topal bacağımla alay etme. Zira ruh halim (alay edilecekse eğer) topal bacağımdan daha kötü. Bineğimin böyle yavaş aksayarak yürümesine gülme. Benim kötü talihim ondan daha yavaş ve daha aksak. Benim, şu eski püskü elbiselerin altında olmama aldırma. O elbisenin altında nice denizlerin (âlimlerin) beslendiği bir okyanus vardır” sözleriyle engelli olmanın verdiği üzüntüyü ve buna rağmen âlim kimliğine vurgu yapmaktadır (Avcı, 2020, s. 275-276).

Devleti bünyesinde görev talebinde bulunmak ya da maddî bir ödül alabilmek için Nizâmü'l-mülk'e kaside sunduğu ifade edilen âlim, beklentilerini elde edememesinin ve gördüğü rüyanın etkisiyle bir süre methiye yazmamaya karar verdi. Karakter itibariyle makam arzusunda hırslı bir zat olarak tasvir edilen Zemahşerî, ilk dönem eserlerini de bu doğrultuda kaleme aldı ve kendisinden övgüyle bahsetti. Ancak edindiği tecrübeyle hırslarından uzaklaştığı vakit bunu da eserlerine yansıttı (Özel & Yiğit, 2018, s. 564, 569).¹¹ Diğer yandan onun Nizâmü'l-mülk tarafından geri çevrilmesi, engel durumuyla alakalı olmayıp muhtemelen kendisinin ve babasının Mu'tezile görüşüne sahip olmasıyla ilgiliydi. Zira Nizâmü'l-mülk ve oğlu Müeyyedül-mülk, Eş'arî ve Şafilere himaye ederken Mu'tezile görüşüne sahip olanların devlet nezdinde görev almasını istememekteydi. Bu doğrultuda girişimleri arasında Şii-Mutezile görüşünü benimseyenlerle fikrî mücadele yürütebilmek için Nizâmiye Medreselerini teşkil etmesi yer almaktaydı (Turan, 2017, s. 334). Nizâmü'l-mülk ve oğullarının olumsuz tutumu, Zemahşerî'nin babası Ömer b. Ahmed'in Selçuklu veziri Müeyyedül-mülk tarafından hapse atılmasında da kendisini göstermektedir (Özer & Yiğit, 2018, s. 564).

İnsanların engel durumları çeşitli kıssalar içerisinde de zikredilmektedir. Bedensel engellilik ve bunun getirdiği zorluklara rağmen var olabilme hâli ve çabası kıssalarla anlatılmaktadır. Eserlerde engellilik konusuna değinilirken kimi zaman himaye eder ifadelere yer verilmişken, kimi zaman da engellilik durumu nüktedan şekilde söylemlere dâhil edilmişti. 1201 yılında Semerkant'tan itibaren Horasan, Hârezm ve Gazne'ye seyahat eden Avfi, Delhi Sultanı Şemseddin İltutmüş'a sunduğu (Yazıcı, 1991, s. 115-116) *Cevâmiu'l-Hikâyat* adlı eserinde idarecilere, mesleklerle, iyi ve kötü huylara yer vermekle beraber görme engelli kişilerin yaşadığı sıkıntıları nüktedan bir şekilde kaleme almış, bunları maddî körlük ve manevî körlük karşılaştırması yaparak aktarmıştı (Uz, 2017, s. 112-113).

Türkiye Selçuklu Devleti bünyesinde sultanların desteğiyle gelişmiş bir sağlık sistemiyle hastaneler kurulduğu gibi bu alanla ilgili eserler de kaleme alınmıştı (İbn Bîbî, 1996, C. 1, s. 312). Bununla birlikte Selçukluların sosyal, siyasî ve askerî hayatına dair bilgi veren müellifler de bulunmaktaydı. Bunlar arasında yer alan Eflâkî'nin kayıtları içerisinde hastalıklar ve tedavileri konusunda kısa bilgiler bulunduğu gibi duyma ve görme engellilik durumuna dair örneklerle de yer verilmişti. Bu konuda Aksaray kapısı önünde Mevlânâ'nın adını zikrederek dilenen bir görme engelli ile Mevlânâ arasındaki kemer verilmesi hadisesi anlatılmaktadır. Buna göre; Mevlânâ, adını anarak dilenen şahsın yanına gelmiş ve bu şahsa belinden çıkardığı kemerini vermişti. Hadiseye tanık olan Ahî Çoban ise para karşılığında kemeri kendisine vermesini istemiştir. Ancak görme engelli kişi, Mevlânâ'nın hediyesini

¹¹ *El-Keşşâf*'da yer alan bilgiye göre Zemahşerî'nin engeli dolayısıyla babası, zorlanmaması düşüncesiyle kendi mesleği olan terziliği yapması konusunda ısrar etti. Fakat O, babasının tüm ısrarına rağmen dönemin ilim merkezlerinde kendisini yetiştirmeyi başardı (2016, s. 8-21). Edindiği bilgiler akabinde Mahmûd Ed-Dabbî, Zemahşerî'yi en iyi talebesi olarak tanıtarak Nizâmü'l-mülk'ün izniyle devlet hizmetinde görev alması konusunda girişimde bulundu (Cüveynî, ty., s. 27-28). Zemahşerî'nin 1075 yılında doğduğu dikkate alındığında (Öztürk & Mertoğlu, 2013, s. 235) Nizâmü'l-mülk ile görüştüğünde henüz 17 yaşında olmalıydı. Bu sebeple Nizâmiye Medresesi konusunda girişimde bulunması söz konusu olabilir.

vermeyi reddederek “... Ben onu boynuma bağlayıp birlikte mezara götüreceğim” demiştir. Gönül (iç) gözü açık olduğu belirtilen bu kişinin, aynı gece kemerden ve Mevlâna’dan medet umarak ettiği duanın akabinde ölmesiyle Ahî Çoban görme engelli şahsı kemeriyle birlikte defnetmiştir (1973, C. 1, s. 323, 491, 493). Bir başka örnekte ise görme engellilik hâli, olumsuz bakış açısıyla dile getirilmektedir. Tokat’ta bir Sûfi ve Çelebi arasında yaşanan ve müridlerin şeyhe secde etmesi konusundaki anlaşmazlıkta “... Hakkın nuruna sırtını çevirmek, şeytanın mezhebini taklid etmek, körlerin işidir ve büyük hatadır. Bir kör böyle hareket eder...” (1973, C. 2, s. 283) şeklindeki ifadelerle görme engellilik kötü bir hâl olarak zikredilmektedir.

Mevlânâ’nın *Mesnevî* adlı eserinde de engelliliğe dair muhtelif örneklendirmeler bulunmaktadır. Divane olarak ifade edilen akıl noksanlığı (1995, C. 2, s. 105, 110, 179-180, 186, 256), sağır, kör, dilsiz ve topal olarak zikredilen bedensel engellilerin sosyal hayattaki konumuyla yaşadıkları zorluklara ve engellilere karşı bakış açısına kıssalar içerisinde yer verilmektedir. Eserde, “Allah yarattığını eşsiz ve örneksiz yaratır; üstada tabi değildir” sözüyle birlikte Allah’ın yarattığı kulun bedensel ya da zihinsel engelli olabileceği zikredilmektedir (1995, C. 1, s. 130-131, b. 1626, 1630). Mevlânâ, akıl noksanlığının (karışıklığı) kötü olmasına rağmen giderilmesinin mümkün olduğunu fakat bedensel engelli bireylere eksiklikleri noktasında olumsuz bir söylemde bulunulmaması gerektiğini ifade etmektedir. Zira bu eksikliğin giderilmesinin imkânı bulunmamaktadır (1995, C. 2, s. 117-118, b. 1537-1542).¹² Nasıl bir yaklaşım sergilenmesi konusunda ise *Nur Sûresi*’ndeki “...köre güçlük yoktur...” ayetine yer vererek bedensel olarak yetersizlik yaşayanlara karşı hoşgörülü olunmasını ve ihtiyaçları olduğunda yardım edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ayrıca insanların kusurlarını ve ayıplarını dile getirmemek gerektiğini, bir gün aynı durumu herkesin yaşayabileceğini ifade etmektedir (1995, C. 2, s. 118, b. 1541, s. 233, b. 3034-3035).¹³

Mevlânâ, *Mesnevî-i Mâ’nevî*’sindeki kıssalar içerisinde kör, topal ve çolak gibi adlandırmalara yer vermektedir. Buna göre köle olmak istemeyen insanlar, kendilerini engelli ya da hasta göstermekteydi (2015, C. 1, s. 76, 318, 558). Ayrıca engellilik konusundaki kıssalardan birisinde acıkan ve bu sebeple ağaçtan meyve koparıp yiyen şeyhin hırsızlıkla suçlanması, bunun neticesinde de elinin kesilmesi söz konusudur. Hırsızların çaldığı şeyleri paylaştığı bir ortamda bu duruma (1995, C. 1, s. 364) şahit olanlar şikâyetinde bulunmuşlardı. Bu şikâyete istinaden yakalanan hırsızların *Mâide Sûresi* 38. ayeti çerçevesinde sol ayakları ve sağ elleri kesildi. Yaşanan bu hadisede hırsızlıkla suçlanan bir zahidin de eli kesildi. Ayağı da kesilmek üzereyken olay yerine gelen görevlinin “bu, Allah’ın ermiş kulu filanca şeyhtir, neden kestir onun elini” diyerek uyarmasıyla ayağının kesilmesinden kurtuldu. Şeyhi sakat bırakan görevli de özür dileyerek kendisinden helallik diledi. Görevlilerin af dilemesiyle neticelenen bu olayda seyahati sırasında izinsiz yediği meyveden dolayı Allah’ın adaletinin tecelli ettiğine inanan zâhid, yaşadığı uzuv kaybını hiçbir şekilde sıkıntı etmedi (1995, C. 1,

¹² “Körlüğü defetmek halkın elinde değildir; bu, doktorlara Tanrı tarafından lütfedilmiş bir hidayettir”, (1995, C. III, s. 221, b. 2730-2731).

¹³ “Ey Şifa, hastayı terk etme.. Sağıra kızıp körün sopasını bırakma! Sen demedin mi ki “Körü, yolda tutup yardım eden Tanrıdan yüzlerce ecir alır, yüzlerce sevaba girer!” (1995, C. IV, s. 120, b. 1467-1469).

s. 365). Şeyhin kendisini suçlayan tutumundan anlaşıldığı üzere engellilik durumu, ilahî adalet adı altında kişilerin hatalarına bağlanmış görünmektedir.

Mesnevî'de engellilik durumunun yarattığı olumsuzluklara dair de örnekler bulunmaktadır. Nitekim bu eserde fiziksel olarak birbirinden farklı iki kardeşin yaşadığı bir hadise nakledilmektedir. Şeyhü'l-İslâm Tac-ı Belh ile kardeşi vaizlik yapan Ziya-i Delk karşılaştırılmaktadır. Bu kıyaslamaya göre Şeyhü'l-İslâm, fizikî olarak oldukça kısa boyluydu. Ancak bilgili olmanın yanında makamının da etkisiyle kibirli bir zattı. Ziya ise fiziksel olarak onun tam tersine oldukça uzun boylu ve halk üzerinde tesirli olan hoş sözlü biriydi. Şeyhü'l-İslâm kardeşinin fiziksel görünüşünden dolayı utanmakta ve onu küçümseyen tutum sergilemekteydi. Bu tavrını bir toplantıda kadıların ve âlimlerin huzurunda tekrarlayarak ayağa kalkıp kardeşine selam vermeye imtina etti. Bunun üzerine Ziya, kardeşinin boyuna dair nüktedan bir konuşma yaparak "Çok uzun boylusun, bari o selvi boyundan birazcık çal..." sözlerini sarf etti (1995, C. 5, s. 283-284, b. 3472-3480; Kula, 2007, s. 189-190). Buradan hareketle fizikî görünüşün kardeşler arasındaki ilişkilerde dahi etkili olabildiği görünmektedir. Yine duyma engellilerin içinde bulunduğu zor durum da bir kıssayla nakledilmektedir. Kıssada sağır bir kişinin hasta komşusunu ziyareti ve bu ziyaret sırasında dudak hareketlerinden yola çıkarak, anlamadan verdiği cevaplar ile içinde bulunduğu sıkıntılı duruma yer verilmektedir. Duyma engelli kişi, komşusunu ziyaret ederek teselli vermek isterken anlamadan verdiği cevaplarla uzun süredir devam eden komşuluğun son bulmasına sebep olmuştu. Böylece duyma engelli olmasından dolayı iletişim kurmada yaşadığı sorun, onun sosyal hayatını olumsuz yönde etkilemiş oluyordu (1995, C. 1, s. 169-272, b. 3360-3395).

Mesnevî'de yer alan başka bir bilgiye göre hastalık yahut engellilik durumları, kimi zaman insanlarda acıma duygusu oluşturmak amacıyla dilenciler tarafından kullanılmaktaydı (1995, C. 2, s. 251; 2015, C. 1, s. 195, 288). Dilenci, yardım talep ederken nefsî hareket eder ve Allah rızasını dile getirirken içten değildir (2015, C. 1, s. 195). Bu sebepten Mevlânâ tarafından engelli bireylere yardım edilmesi konusunda nasihatle bulunulmasına rağmen çirkin bir davranış olan dilencililiğin yapılması hoş karşılanmamakta ve kazanç elde etmek için iş sahibi olunması ve çalışılması öğütlenmektedir (1995, C. 1, s. 186; Eflâki, 1973, C. 2, s. 97; Özbek, 2001, s. 51).¹⁴ Eflaki de "... dilencilik kapısını nefsi körletmek ve müritleri kahretmek için açmışlar... biz ise, kendi dostlarımıza dilencilik kapılarını kapamışız. Dostlarımızın ticaret, kitabet ve herhangi bir el emeği ve alın teri ile geçinmelerini isteriz" sözleriyle bu bilgiyi desteklemektedir (1973, C. 1, s. 273).

Eflâkî ve Mevlânâ'nın nakilleri dışında seyyah Ricoldus de Monte Crucis XIII., İbn Battûta ise XIV. yüzyıl Anadolu'suna dair bilgiler vermektedir. Ricoldus de Monte Crucis, Anadolu ziyareti sırasında 1288'de Erzurum'da bulunmuştur. Seyyah, Erzurum'un soğukluğuna vurgu yaparken, mübalağalı bir anlatımda bulunur ve soğuk hava sebebiyle uzuvlarını kaybetmiş birçok insanla karşılaştığını da ifade eder (2018, s. 61-62). İbn Battûta

¹⁴ Erdoğan Merçil dilencililiği meslekler içerisinde zikrederek Beggar ve Gedâ olarak tanımlamaktadır (2000, s. 170-171).

ise güzelliğine vurgu yaptığı Anadolu’da, divane olarak zikrettiği engelli bir âlim ve dervişin konumuyla emîrlerin yaklaşımına dair Bursa ve Mardin şehirlerinden örnekler vermektedir. İbn Battûta, Mardin ziyareti sırasında şehrin idarecisi Melik Mansur’un oğlu Melik Salih’ten cömertliğine ve iyilikseverliğine vurgu yaparak övgüyle bahsetmektedir. Zira Battûta’nın şahit olduğu hadisede Mervî lakabıyla bilinen engelli şair Ebû Muhammed b. Cabir Endelüsî’ye kendisini (Melik Salih’i) metheden şiir yazması sebebiyle 20 bin dirhem vermişti (2004, s. 339). İbn Battûta’nın nakillerinde idarecilerin tutumunun yanı sıra sosyal hayatın bir parçası olan, halk içerisindeki engelli bir dervişe dair hikâye de vardır. Bursa şehrinde bulunduğu süre içerisinde Ahî Şemseddîn Zaviyesi’nde konaklayan seyyah, burada vaiz Mecdüddîn Konevî’nin vaazını dinledi. Seyyahın bulunduğu ortamda Sayyâh yani feryat eden olarak adlandırılan bir divane bulunmaktaydı. Annesinin bakımına muhtaç olan bu kişi, hem zihinsel hem de bedensel olarak engelli idi. Hayatta olduğu sürece annesi tarafından bakımı yapılan bu şahıs, annesinin ölümünden sonra şehirden uzaklaşarak hayatını idame ettirmeye çalışmaktaydı. Zamanının büyük kısmını ibadetle geçiren ve sadece vaiz Mecdüddîn’i dinlemek için zaviyeye gelen Sayyâh, son nefesini İbn Battûta’nın da bulunduğu vaaz sırasında vermişti (2004, s. 428-429).

Orta Çağ İslâm dünyasında bedensel engellilerin durumlarını gösteren ve bunları takma ad olarak kullanan ya da bu isimlerle anılan âlimlere dair örnekler de vardır. IX. yüzyılda nesir yazarı Ebû Osman Amr b. Bahr el-Basri, gözlerinin biraz dışarıda olmasından dolayı el-Cahîz lakabıyla anılmaktaydı. Cahîz, *Kitab el-Bursân ve’l Urcan ve’l hulan ve’l umyan* (cüzzam, topal, şaşı ve kör kitabı), adlı insanların fiziksel özelliklerinin yer aldığı biyografi tarzındaki kitabını kaleme aldı (Richardson, 2012, s. 6-7; El-Câhîz, 1967, s. 11 vd). Fiziksel olarak farklı olmasına rağmen bu durumu onu çalışmaktan alıkoymamıştı. Zira engelli olmanın insanları başarılı olmaktan alıkoymayacağını göstermek amacıyla engelli önemli şahsiyetlerin hayatlarını anlattığı bu eserini hazırlamıştı (Hasnain, 2020, s. 12). İnsanların bedensel farklılıkları konusunda *Kitabü’l Cevârih* (Vücut Parçaları Kitabı) adlı çalışmasıyla kelliğe, göz sorununa, cüzzam, kamburluk ve insanlardaki muhtelif sıkıntılara yer verdi (Richardson, 2012, s. 7). Cahîz dışında coğrafya ve tarih türünde eser veren İbn Rüsteh de X. yüzyıla ait *el-A’laku’n-Nefise* adlı çalışmasında kısa bir şekilde olsa da engelli ünlüleri nakletmiş, eserinde cüzzamlı, topal, sağır, ampute ve körlere yer vermişti (2017, s. 243-253).

Sonuç

İslamiyet öncesi ve sonrasında kurulan Türk devletlerinde ve özelinde Selçuklularda bedensel yetersizliğe sahip bireyler, yaşadıkları sağlık sorunlarına rağmen hayatın içerisinde var olma çabası göstermişlerdir. Orta Çağ boyunca Avrupa’da uğursuz addedilip ortadan kaldırılmak istenen engelliler, Türk-İslâm toplumunda içinde buldukları şartlar ve inançları doğrultusunda var olmaya ve ayakta durmaya çalışmışlardır. Devlet de bu konuda onlara birçok yönden yardımcı olmuştur. Bunda kültürün ve inancın önemli bir payı vardır. Zira insanlığa ışık tutan Kur’ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber’in temelini attığı İslâm medeniyetiyle birlikte Türklerin töresi, insanları sınıf ayrımına tabi tutmadan sadece insan olduğu için değerli kılmıştır. Bu da Türk-İslam devletlerini Avrupa’dan farklı bir duruma getirmiştir.

Selçuklu devletleri, kendisinden önceki toplumlardan itibaren kanunlarda yer alarak toplumun bir parçası oldukları kabul edilen engellilere karşı atalarından kalan bir birikimle yaklaştılar. Dönemin şartları dikkate alındığında savaşlardaki yaralanmalar ve salgınlar da Selçuklu sultanlarının bu yöndeki bakış açısını etkilemiş görünmektedir. Zira sultanlar, kendilerinden önceki çalışmaları uç noktalara çıkararak sağlık alanında dönüm noktası oluşturmuşlardır. Bu kapsamda sağlık kurumları ve vakıflarla engellilerin karşılaşılabilecekleri sorunlarda hayatlarını kolaylaştırmayı ve sosyal hayata karışmalarını sağlamayı arzulamışlardır. Bunda halkın refahı ve emniyetini sağlamakla kendilerini mükellef görmeleri etkilidir. Bunun dışında idarî kadroda zihinsel engellilere yer vermemişlerse de bedensel engellilere karşı olumsuz bir tutum sergilememiş hatta onlara önemli görevler vererek bedensel engellilerin devlet kademesinde etkin olmasını desteklemişlerdir. Ayrıca sosyal devlet için gerekli olan şartları oluşturmaya çalışırken engellileri de dikkate almışlardır. Bu şekilde Orta Çağ Avrupası'nın aksine toplumsal olarak engellilerin kabul görmesini de sağlamışlardır. Hatta engelli sultanların olması da devlet işleyişinin ne derece ileri olduğuna işaret etmektedir. Selçuklu devletlerindeki bu teşviklerle hayata karışan engelli bireyler arasından devlet başkanı, emîr, âlim ve üst düzey devlet adamları çıkmış, askerî, idarî, siyasî ve sosyal olarak birçok başarı elde eden insanlar var olmuştur.

Devlet tarafından sosyal hayatın geliştirilmeye çalışıldığını toplumsal ilerlemeler de desteklemektedir. Bu konuda Ahi Teşkilatı ve bu teşkilatın çalışmaları önem arz etmektedir. Teşkilatın Esnaf/Orta Sandığı adıyla kurduğu birimle muhtaç insanları ve engellileri desteklemesi hem devletin bu konudaki katkısını hem de halkın engellilere bakış açısının olumlu yönde gelişme gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Selçukluların bu yöndeki başarısı, dönemin alimlerinden engelli olanların var olmasından da anlaşılmaktadır. Zemahşerî, bu konudaki en önemli örnektir. Zira, engelli olmasının oluşturabileceği manevî çöküntüye düşmemiş, hayata olumlu bakış açısıyla tutunarak başarı elde etmiştir. Büyük Selçuklu Devleti bünyesinde görev alma isteği reddedilmişse de bu onun engel durumundan değil mezhepsel farklılığından kaynaklanmış görünmektedir. Bunun dışında inancın verdiği hassasiyetle birlikte devlet tarafından engellilerin desteklenmesi ve sultanların bu konudaki bakış açısı, dönemin alimlerini ve ilmî çalışmalarını da etkilemiş görünmektedir. Bu çalışmaların engellilerden bahsedilen kısımlarında onlara yardım edilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır. Eski dönemlerde ne kadar insanların durumlarıyla tanımlama yapıldığı anlaşılrsa da eserlerde insanların kusurlarının dile getirilmemesi öğütlenmektedir. Bu öğüdü veren Mevlânâ, ayrıca bedensel engelin dilencilige de alt yapı oluşturduğunu ifade ederek bu durumun hoş karşılanmadığını bildirmektedir. Dahası bu insanların dilenerek değil kendi emekleriyle hayatta kalmalarının memnuniyet verici olduğunu ifade etmektedir. Bu da dönemde engellilerin sosyal ve ekonomik hayatın içerisinde var olmaları konusunda devletin ve toplumun engellilere kapılarının açık olduğunu ortaya koymaktadır. Selçukluların toplumsal olarak bu bakış açısı, sağlık ve sosyal yardım kuruluşlarının kendisinden

öncekilere nispeten daha fazla gelişim göstermesini sağlarken genel mahiyette Selçuklu medeniyetinin yükselişinde önemli bir basamağı oluşturmuş görünmektedir.

Netice itibariyle Selçuklulardaki uygulamaların kendisinden önceki Türk-İslam devletleriyle aynı yönde devam ettirildiği anlaşılmaktadır. Kültür ve medeniyet konusunda bu alandaki çalışmaların miras olarak alındığı ve daha da önemlisi geliştirdiği tespit edilmektedir. Zira Selçuklularda hem hastalıkların tedavisi hem de bedensel engeli bulunanlara yaklaşım konusunda örnekler sabittir. Bu kapsamda özel gereksinimli bireyler, ötekileştirilmemiş ve hayatları kolaylaştırılmaya çalışılmıştır. Böylece eşit haklara sahip bireyler olarak daima toplumun bir parçası olmuşlardır. Selçuklular devrinde engelliler için böyle bir çabanın olması, esasında günümüz toplumuna önemli bir mirastır.

Extended Summary

Disability is a phenomenon that refers to congenital or acquired mental and physical impairments. The attitude towards people with disabilities has varied across different societies and historical periods. In the pre-Islamic period, people with disabilities were not accepted in society, but with the emergence of Islam, they were treated with care. The Quran emphasizes that all humans are equal and should not be classified based on physical appearance or mental state. The attitude of Prophet Muhammad was also aligned with this idea, and efforts were made to integrate people with disabilities into all aspects of life. During the Rashidun, Umayyad, and Abbasid caliphates, people with disabilities were not overlooked, and initiatives were taken to improve their lives. As a result, they were financially and emotionally supported, and social assistance was provided by building hospitals and orphanages.

Diseases and people with disabilities can be seen in both pre-Islamic and Islamic Turkish states. In the Göktürk and Uygur societies, health problems were treated with the help of herbal remedies by shamans or healers. Decisions were made to make the lives of people with disabilities easier and minimize the difficulties they could face. Thus, people with disabilities were supported both materially and spiritually. Individuals who were enabled to participate in social life were also allowed to participate in administrative structures to the extent permitted by their physical disabilities. Ibn Fadlan provides an example of this in his mention of Tarhan, a titled official in the Oghuz Yabgu State.

In Turkish-Islamic states, which have a history full of wars, some people were born with disabilities or became disabled as a result of the battles. A humane approach was adopted towards people with disabilities by the Quran, Hadiths, and Turkish customs. In the Great Seljuk Empire and the Anatolian Seljuks, the sultans considered themselves responsible for ensuring the welfare and security of all people within the framework of these principles. Efforts were made to facilitate the lives of people with disabilities and to provide them with medical treatment. With a social state understanding, they established foundations, built hospices for those in need, and opened countless hospitals to diagnose and treat physical and mental illnesses. Through the hospitals, individuals treated were allowed to participate in all aspects of life. Not only the sultans but also the commanders and members of the Ahi-order organization adopted an attitude of protecting people with

disabilities in social life. They tried to ensure that people with disabilities who were socially accepted also actively participated in political, administrative, military, and cultural fields. Since intellect was the main criterion in the qualifications sought in administrators in the Seljuk states, being physically disabled was not considered an obstacle to holding administrative positions. In this regard, Kılıç Arslan II, one of the Seljuk sultans, is cited as an example of physical disability, and Tâcüddevle el-Ahras is mentioned as an example of speech disorder—especially Kılıç Arslan II., despite his physical disability, participated in many military and political struggles and achieved significant successes. In addition, Seljuk Emîrs such as Çolak (One-armed) Bâzdâr and Topal (Lame) Fahreddin Ali also participated in important political and military events. As seen in these Seljuk Emîrs, the disability status of individuals in their leadership positions also stands out and can be mentioned along with their names and duties. Disability in Seljuk states did not prevent people from participating in social life or being part of cultural life as scholars. Despite losing one of his legs, Al-Zamakhshari received a good education and became one of the important scholars of the period with the works he wrote in the Great Seljuk State. In Anatolian Seljuk, the protective attitudes of the sultans towards the sick and disabled were always emphasized, and their ideas regarding them were put into practice.

Furthermore, the works of Mevlana's *Masnavi* and Eflaki's records include information on diseases and treatments, as well as examples of the situations of people with physical and mental disabilities. The place of people with disabilities in daily life, the difficulties they face, and the negative effects of being disabled are conveyed through humorous stories with names such as blind, lame, and crippled. Travelers who visited Anatolia in the 13th and 14th centuries, such as Ricoldus de Monte and Ibn Battuta, also refer to people with disabilities. As mentioned, in the Seljuk period, people with disabilities were able to find a place for themselves in every area, from government administration to social life and social services

Kaynakça | References

- Ahmet Eflâki. (1973). *Âriflerin Menkıbeleri*, (C. 1-2). Yazıcı, Tahsin. Çev.). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Akkuş, M. & İzzetullah, Z. (2018). Timur'un Sarayında Yetişen Tarihçilerin Timur Hakkındaki Görüşlerinin Değerlendirilmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XX/(3), 149-163.
- Akyüzoğlu, İ. (2020). İslam Medeniyetine Katkıları Açısından Engelliler. *Bilimname*, XLI/(1), 67-95.
- Altıntaş, A. (2022). İslamiyet Öncesi Türklerde Hukuk. *Hasan Kalyoncu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XII/(23), 15-31.
- Arık, F. Ş. (1995). Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar I. Suçlar ve Cezalar. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/(28), 1-50.
- Aristoteles. *Politika*. (Tunçay, M. Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Avcı, H. (2020). Zemaşerî Divanı (İnceleme-Tercüme-Dizin) (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Bakır, A. (2018). Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-59.
- Bayat, A. H. (2002). İslâm Öncesi Orta Asya Türk Dünyasında Tababet. *Tükler* (C. 3, s. 449-459). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Bayat, A. H. (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yay.
- Baykara, T. (2001). *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Bedirhan, Y. (2014). *İslamiyet Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*. Ankara: Nobel Yay.
- Çağatay, N. (1997). *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*. Ankara: TTK Yay.
- Çanak, Ö. (2019). İslam Öncesi Türk Kültüründe İnsani Değerler (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çapan, F. (2019). İslam Dünyası'nda Bîmâristânlar ve Gelişme Süreçleri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XVIII/(3), 1205-1219.
- Çelik, Y. (2017). Velid b. Abdülmelik Döneminde Sosyal Hizmet Uygulamaları. *İstem*, 30, 355-369.
- Çetin, B. I. (2016). Antik Çağ'dan Sanayi Devrimi'ne Batı Dünyasında Engellilik Tarihi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XIX/(36), 167-184.
- Çetin, K. (2014). *Selçuklu Medeniyeti Tarihi*. İzmir: Yitik Hazine Yay.
- Demîrci, M. (2008). Abdullah ibnü'l-Mukaffâ'nın "Risâletü's-Sahabe" Adlı Risâlesi: Takdim ve Tercüme. *İstem*, 12, 217-240.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Efe, K. (2020). Eski Türkçedeki Bedensel Engellilik ve Hastalık Sözcüklerinin Türkiye Türkçesindeki Görünümleri. *Turkish Studies*, XV/(4), 1785-1807.
- El-Bundârî. (1999). *Zubdat'al-Nusra ve Nuhbat al'Usra-Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. (Kıvameddin Burslan, Çev.). Ankara: TTK Yay.

- El-Câhız. (1967). *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri*. (Şeşen, R. Çev.) Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Elçibey, E. (1997). *Tolunoğulları Devleti (868-905)*. (Gezenferoğlu, F. Yay. Haz.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Engelliler Hakkında Kanun. 3. Madde c bendi. Erişim adresi:
- Erkul, A. (2002) Eski Türklerde Evlenme Gelenekleri. *Türkler* (C. 3, s. 58-66). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Eser, M. (2016). Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Engelliler. *I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 485-503). İstanbul.
- Genç, Ö. (2016). Çocukların Orta Çağ Avrupa'sındaki Yeri. *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/(1), ss. 241-261.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Gök, H. İ. (2013). *Musul Atabeyliği Zengiler (Musul Kolu 1146-1233)*. Ankara: TTK Yay.
- Gregory Abû'l-Farac. (1987). *Âbû'l-Farac Tarihi* (C. II). (Budge, Ernest A. W. Çev.). (Doğrul, Ö. R. Türkçe Çev.). Ankra: TTK Yay.
- Gürgan, M. (2013). İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri. *Avrasya Terim Dergisi*, 1/(2), ss. 88-94.
- Hasan b. Abdülmü'min el-Hoyî. (2018). *Selçuklu İnşa Sanatı Gunyetü'l-Kâtib ve Münyetü't-Tâlib, Rûsûmu'r-Resâ'il ve Nücûmu'l-Fezâ'il*. (Yakupoğlu, C. & Musalı, N. Haz.). Ankara: TTK Yay.
- Hasnain, R. (2020). Islam, Leprosy, and Disability: How Religion, History, Art, and Storytelling Can Yield New Insights and Acceptance. *Societies*, X/(6), ss. 1-17. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5378.pdf> Erişim Tarihi: 28.01.2023.
- Işık, U. (2016). Karahanlı Türkçesinde Tıp Terimleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- İbn Arabşah. (2012). *Acâibu'l Makdûr (Bozkırdan Gelen Bela) fi Nevâib-i Timûr*. (Batur, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- İbn Battûta Tancî. (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi* (C. I). (Aykut, A. S. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- İbn Bîbî. (1996). *el-Evamirü'l- Ala'ıye fi'l-Umuri'l-Ala'ıye (Selçuk Name)* (C. I-II). (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- İbn Cübeyr. (2008). *Endülüsten Kutsal Topraklara*. (Güler, İ. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- İbn Fazlan. (1995). *Seyahatname*. (Şeşen, R. Terc.). İstanbul: Bedir Yay.
- İbn Haldun. (2007). *Mukaddime* (I). (Uludağ, S. Haz.). İstanbul: Dergâh Yay.
- İbn Hallikan. (ty.). *Vefayâtu'l-Â'yân* (C. 5). (Abbas, İ.) Beyrut: Dar-Sadîr.
- İbn Rûsteh. (2017). *el-A'laku'n-Nefise Dünya Coğrafyası*. (Eker, A. F. Çev.). Ankara: Ankara Okulu Yay.
- İbnü'l-Adîm. (2014). *Zübdetü'l-Haleb Min Târîhi Haleb'de Selçuklular*. (Sevim, A. Terc.). Ankara: TTK Yay.
- İbnü'l-Esîr. (2016). *İslam Tarihi, el-Kâmil fi't Tarih* (C. 8, 9, 10). (Ağırakça, A., Eryarsoy, B., Tüccar, Z., Özeydin, A., Apaydın, Y. & Köşe, A. Çev.). İstanbul: Ocak Yay.

- İbnü't-Tıktaka. (2016). *el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi, 632-1258)*. (Şeşen, R. Çev.) İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- İzgi, Ö. (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: TTK Yay.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2000). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kağnıcı, G. (2020). Çivi Yazılı Metinlerde Engellilik Eski Mezopotamya'da Fiziksel ve Zihinsel Yeti Yitimleri. *Engellilik Tarihi Yazıları (s. 45-70)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- Kağnıcı, G. (2021). Eski Yakıdoğu'da Cücelik ve Cüceler: Mısır ve Mezopotamya. *Cüceler Kitabı (s. 5-29)*. (Emine Gürsoy N. Ed.) İstanbul: Kitabevi Yay.
- Kahraman Güloğlu, F. (2021). Engellilik Hakkında Kavramsal Karmaşanın Nedenleri ve Türkiye'deki Durumu. *Toplum ve Sosyal Hizmet, XXXIII(1)*, ss. 291-315.
- Kamâl'al-dîn İbn Al-Âdîm. (2011). *Buğyat at-Talab fi Târihî Halab Selçuklular ile İlgili Hal Tercümelere*. (Sevim, A. Yay.). Ankara: TTK Yay.
- Kanat, C. (2017). *Orta Çağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza*. İstanbul: Küre Yay.
- Karademir, Ş. (2008). Özürlülük Sınıflaması İçin Bir Model Oluşturma (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Karaman, H., Çağrıncı, M., Dönmez, İ. K. & Gümüş, S. (2008). *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir (C. 5)*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Kaşgarlı Mahmûd. (1985). *Divanü Lûgat-it-Türk (C. I, III-IV)*. (Atalay, B. Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Kaşgarlı Mahmûd. (2014). *Divanü Lûgati't-Türk*. (Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. Yay.) Ankara: TDK Yay.
- Kayhan, H. (2011). Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar. *History Studies, III(1)*, 155-163.
- Kesik, M. (2020). Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi. *Tarih Dergisi, 71*, 115-144.
- Kesik, M. (2021). *Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Kud'ame İbn Cafer. (2018). *Kitabü'l Harac*. (Şeşen, R. Çev.) İstanbul: Yeditepe Yay.
- Kula, N. (2007). Mesnevîdeki Bedensel Engelli Birey Örneklerinin Yer Aldığı Hikâyelerin Engellilerin Sorunlarıyla Başetmesindeki Rolü. *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, (Mevlana Özel Sayısı)*, 171-192.
- Kuzudışlı, A. (2017). İbnü'l-Mukaffa ve İslami İlimlerin Oluşumundaki Rolü. *TİDSAD, 12*, 51-61.
- Macit, E. (2021). *Timurlular (1370-1507)*. İstanbul: Selenge Yay.
- Marozzi, J. (2005). *Timurlenk İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatih*. (Kocaoluk, H. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Mau-Tsai, L. (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. (Kayaoğlu, E. & Banoğlu, D. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Merçil, E. (1989). *Kirmân Selçukluları*. Ankara: TTK Yay.
- Merçil, E. (2000). *Türkiye Selçuklularında Meslekler*. Ankara: TTK Yay.

- Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî. (2015). *Mesnevî-i Ma'nevî* (C. I). (Örs, D. & Kırlangıç, H. Çev.) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Mevlâna. (1995). *Mesnevî* (C. I-V). (İzbudak, V. Çev.). (Gölpınarlı, A. Gözden geçiren.) İstanbul: MEB Yay.
- Minhac Sirâc el-Cûzcânî. (2015). *Tabakât-ı Nâsırî, Gazneliler, Selçuklular, Atabeylikler ve Hârezmşâhlar*. (Göksu, E. Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed-i Şebânkâreî. (2021). *Mecma'u'l-Ensâb*. (Unan, F. Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî. (1999). *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr* (C. I-II). (Ateş, A. Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Mustafa Dâvî Cüveynî. (ty.). *Menhecü'z-Zemahşerî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyân-i İ'câzihi*, Mısır: Daru'l Mearif.
- Niğdeli Kadı Ahmed. 2020. *El-Veledü's-Şefik Ve'l-Hâfidü'l-Halîk'î (Anadolu Selçuklularına Dair Bir Kaynak)* (C. I). (Ertuğrul, A. Terc.). Ankara: TTK Yay.
- Niketas Khoniates. (1995). *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. (İşıltan, F. Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Nizâmü'l-mülk. (2000). *Siyâset-nâme*. (Köymen, M. A. Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Özbek, S. (2001). Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat (Mevlâna'nın Fihî Mâfih ve Mesnevi'sine Göre). *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 41-58.
- Özel, H. & Yiğit, M. (2018). Zemahşer'i'nin "Makâmât" isimli Eserinde Model İnsan. *Uluslararası İslam ve Model İnsan Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 562-573). Kahramanmaraş.
- Özer, S. (2015). İslam ve Diğer Medeniyetlerin Engelliye Bakışı. *Bilimname*, 28, 55-65.
- Öztürk, M. & Mertoğlu, M. S. (2013). Zemahşerî. *İslam Ansiklopedisi* (C. 44, s. 235-238). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Platon. (2016). *Devlet*, (Eyüboğlu, S. & Cimcoz, M. A. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Richardson, K. L. (2012). *Difference and Disability in the Medieval Islamic World Blighted Bodies*. T. Edinburg: Edinburg University Press.
- Ricoldus de Monte Crucis. (2018). *Doğu Seyahatnamesi, Bir Dominikan Keşişin Anadolu ve Ortadoğu Yolculuğu*. (Altunbaş, A. D. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Russell, J. B. (2001). *Lucifer Ortaçağda Şeytan*. İstanbul: Kabcacı Yay.
- Ruy Gonzales de Clavijo. (1993). *Anadolu Orta Asya ve Timur*. (Doğrul, Ö. R. Çev.). (Doruk, K. Sad.). İstanbul: Ses Yay.
- Samancı, H. (2015). *Ez-Zemahşerî'nin Hayatı ve Arap Edebiyatı Alanındaki Çalışmaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Sancaklı, S. (2006). Hz. Peygamber'in Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/(3), 37-72.
- Sarıçam, İ. (2003). İslam Kültür Tarihinde Engelli Meşhurlar. *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslâm Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 17-39). Ankara.
- Sarıçam, İ. (2011). *H. Muhammed ve Evrensel Mesajı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.

- Sevim, A. (1989a). Suriye Selçukluları. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi* (C. 7, s. 347-460). İstanbul: Çağ Yay.
- Sevim, A. (1989b). *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti*. Ankara: TTK Yay.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mir'atu'z-Zaman fi Tarihi'l-Âyan'da Selçuklular*. (Sevim, A. Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Sümer, F. (1991). Atsız b. Muhammed. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 4, s. 91-92). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şahin, H. (2022). *Adalet, Dürüstlük ve Bereketin Temsilcisi Ahiler*. İstanbul: Erdem Yay.
- Şeşen, R. (1987). *Salâhaddîn Eyyübî ve Devlet*. İstanbul: Çağ Yay.
- Şeşen, R. (2001). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*. Ankara: TTK Yay.
- Şeşen, R. (2012). *İslâm Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: İSAR Vakfı Yay.
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. (2014). *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü'l Ebsâr*. (Batur, A. Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Şişman, Y. (2012). Özürlülük Alanında Kullanılan Kavramlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Sosyal Politikalar Çalışmaları*, VII/(28), ss. 69-85.
- Taşşğıl, A. (1999). *Göktürkler* (C. III). Ankara: TTK Yay.
- Terzioğlu, A. (1992). Bîmâristân. *İslâm Ansiklopedisi* (C. 6, s. 163-178). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Terzioğlu, A. (2002). İbn Sînâ'nın Hekimliği ve Tabâbetin Gelişmesine Etkileri. *Türkler Ansiklopedisi* (C. 5, s. 645-661). Ankara: Yeni Türkiye Yay.
- Tezcan, M. (2007). Kur'ân'ın Bedensel Engellilere Yaklaşımı. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 137-186.
- Tosun, M. & Yalvaç, K. (1989). *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*. Ankara: TTK Yay.
- Turan, O. (1969). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi* (C. I). İstanbul: Turan Neşriyat.
- Turan, O. (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Ankara: TTK Yay.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, O. (2017). *Selçuklular Zamanında Türk İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ulusoy, D. & Celil, A. (2005). Uygurlarda Aile. *Sosyoloji Konferansları*, 32, 1-29.
- Usta, A. (2013). *Türklerin İslamlaşma Serüveni Sâmânîler*. İstanbul: Yeditepe Yay.
- Uz, E. (2017). Avfi'nin Cevâmi'u'l-Hikâyât ve Levâmi'u'r-Rivâyât İsimli Eserinde Mizahi Karakterler ve Anekdotik Unsurlar (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Üçok, B. (1968). *İslâm Tarihi Emevîler-Abbasîler*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Ünver, S. (2014). *Selçuk Tababeti*. Ankara: TTK Yay.
- Walls, N. H. (2018). (Kağnıcı, G. Çev.). Sakat Bedenin Kökenleri: Eski Mezopotamya'da Sakatlık. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXXVII/(64), 369-394.
- Yalçinkaya, A. (2011). Türk-İslâm Devletlerinde İnsan Hakları Konusunda Örnek Uygulamalar. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, I/(1), 57-78.
- Yazıcı, N. (2019). *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

- Yazıcı, T. (1991). *Avfî. İslâm Ansiklopedisi* (C. 4, s. 115-116). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yusuf Has Hâcib. (1985). *Kutadgu Bilig*. (C. II-III). (Arat, R. R. Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Zemahşerî. (2016). *el-Keşşâf, Keşşâf Tefsiri*. (C. I). (Coşkun, M., Çelik, Ö., Çağıl, N. & Bebek, A. Çev.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- (1944). *Süryani Patrik Mihail Vekainâmesi (1042-1195)*. (Andreasyan, H. D. Trc.).
- (2000). *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi, (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162)*. (Andreasyan, H. D. Çev.). (Dulaurer, E. & Yınanç, M. H. Not.). Ankara: TTK Yay.
- (2010). *Timur'un Günlüğü -Tüzükât-ı Timur-*. (Şakirov, K. & Aslan, A. Haz.). İstanbul: İnsan Yay.

